

STREVEN EN STRATEGIE

De ontwikkeling van het begrip volkspartij
in de VVD in de periode 1942-1982

een partij voor iedereen

dat is de V.V.D.

De V.V.D. is een volkspartij! Van de V.V.D.-aanhanger verdient de helft minder dan 30.000 gulden. Is 30% vakbondslid. Is 20% zelfstandige. Is bijna de helft jonger dan 35 jaar. Allemaal kiezers die zo jong en zo lang mogelijk vrij mens willen zijn.

kies een volkspartij, kies

VVD

VVD, Koninginnegracht 57, Den Haag, tel. 070-614121

200

Tom Leijte, september 2017

STREVEN EN STRATEGIE

De ontwikkeling van het begrip volkspartij
in de VVD in de periode 1942-1982

Eindscriptie master Geschiedenis

Begeleider: prof. dr. H. te Velde

Tweede lezer: dr. A.P. van Veldhuizen

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Leiden

Tom Leijte, september 2017

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Voorwoord	4
Inleiding.....	6
1. Volkspartij voor Vrijheid en Doorbraak (1942-1963)	12
1.1 Oud en de PvdA, een ongelukkig huwelijk	12
1.2 Vestiging van een volkspartij	17
1.3 De volkspartij in strategie	24
1.4 Liberale doorbraak.....	27
2. De volkspartij opgeschud (1963-1972).....	31
2.1 Van Riel(isme) en Geertsema(nie)	32
2.2 Van trots tot achilleshiel	38
2.3 Meewaaien met electorale wind	45
3. Het ideaal bereikt (1972-1982)	48
3.1 Te rechts, te elitair	48
3.2 Representatief of gewoon groot?	54
3.3 Goed nieuws is geen nieuws	59
Conclusie	61
Literatuurlijst.....	65

Afbeelding op omslag: advertentie VVD, gepubliceerd in *NRC Handelsblad* op 7 mei 1977, p. 1.

Voorwoord

Met veel plezier introduceer ik de scriptie *Streven en Strategie. De ontwikkeling van het begrip volkspartij in de VVD in de periode 1942-1982*, geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de Universiteit Leiden.

In deze scriptie heb ik de overlap van mijn twee grootste interesses kunnen verenigen: geschiedenis en politiek. De historische interesse is voor een student geschiedenis weinig opvallend en behoeft derhalve verder geen aandacht. Bespreking van mijn politieke interesse is voor dit onderzoek wel relevant, aangezien die heeft geresulteerd in politieke betrokkenheid als actief lid van de VVD, onder meer als voorzitter van VVD-jongerenorganisatie JOVD. Betrokkenheid bij een historisch onderwerp is positief voor een historicus. De kennis en ervaring die deze betrokkenheid oplevert stelt hem of haar in staat om zich beter in te leven en om gemakkelijker de betekenis van bronnen te interpreteren. Toch maant betrokkenheid, zeker als deze intensief is, de historicus en lezer ook tot voorzichtigheid. De historicus kan immers, bewust of onbewust, voordeel voor het onderwerp van onderzoek bereiken met zijn studie, bijvoorbeeld door het onderwerp beter voor het voetlicht te laten komen. Zoals Gerrit Voerman constateert is dit regelmatig gebeurd in de historiografie van politieke partijen, ook bij de VVD.¹ Tijdens het uitvoeren van dit onderzoek heb ik geprobeerd deze vorm van historische belangenverstrengeling te vermijden. Het was niet mijn doel om met dit onderzoek nut voor de VVD te creëren, maar om meer begrip van de partij in deze periode te krijgen en te verschaffen. Daarmee hoop ik dat ik een waardevolle bijdrage lever aan de liberale historiografie.

Graag maak ik van dit voorwoord gebruik om nog enkele personen te bedanken die mij geholpen hebben bij de totstandkoming van deze scriptie. Zo ben ik dank verschuldigd aan Hans Wiegel, die mij door zijn schitterende anekdotes en historische bespiegelingen heeft geprikkeld om de periode waarin hij politiek actief was nader te bestuderen. Mijn dank gaat ook uit naar Sylvia Bakker-Kempfen, voor het verlenen van toegang tot het VVD-archief en het sturen van een kopie van enkele archiefstukken, die mij geïnspireerd hebben het onderzoek op het begrip volkspartij te richten. Voor een uitgebreide redigeerslag, waarin hij de tekst taalkundig verbeterd heeft, wil ik Benjamin Broekhuizen bedanken. Daarnaast dank aan Mariska van Delft, die met haar ervaring als afgestudeerd historicus de tekst meerdere malen van feedback heeft voorzien en mij uitgedaagd heeft de historische diepgang van het onderzoek te vergroten, een waardevolle toevoeging. Ook wil ik medestudenten Pieter Barth, Daan Beers, Roger Louwers en Eric Verwoert bedanken, die in en rondom maandelijkse sessies nuttige feedback gaven en daarnaast met hun eigen voortgang stimuleerden om aan de slag te

¹ Gerrit Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers* (Den Haag 1992) p. 7.

blijven voor de scriptie. Tot slot dank aan Henk te Velde. Hij zette de groep van vijf studenten op en woonde alle sessies bij. Daarnaast adviseerde hij mij over zowel de grote lijnen van de scriptie als kleine details. Daarin gaf hij veel vrijheid, zonder het onderwerp of het historische metier uit het oog te verliezen. Kortom: een uitstekende begeleider.

Lezers van deze scriptie wens ik veel plezier met een reis langs bijna veertig jaar VVD. Hopelijk geniet u er net zo van als ik heb gedaan.

Tom Leijte, september 2017

Inleiding

Inhoudelijke verdeeldheid bestaat niet bij de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, dat wilde de partij in de hoogtijdagen onder leiderschap van Hans Wiegel uitstralen. Wiegel zelf introduceerde de bekende uitspraak dat de VVD geen vleugels kende, 'hoogstens enkele vlerken'.² Harm van Riel, fractievoorzitter in de senaat, droeg bij aan dit beeld toen hij stelde dat het in de VVD altijd draaide om personen en nooit om de politieke inhoud.³ Aan de ene kant was dit politieke handigheid van Wiegel en Van Riel, een frame om de VVD neer te zetten als pragmatische partij.⁴ Aan de andere kant zit er wellicht een kern van waarheid in: inhoudelijke discussies zijn in de VVD zeker wel gevoerd, maar zelden waren deze discussies zeer zwaarmoedig of scherp. Waar de VVD maar beperkt discussieerde over de eigen beginselen, stond een ander onderwerp des te meer centraal: de toekomst.

De VVD was immers altijd een partij die de ambitie had te groeien. Voor een deel had dit te maken met het verleden. De liberale beweging was tot de Eerste Wereldoorlog de dominante politieke stroming geweest in Nederland, maar in het interbellum stortte het vaderlandse liberalisme volledig in. De VVD, tot 1967 de enige liberale partij in het parlement, zag het als haar taak om van het liberalisme weer een grote beweging te maken. Een term zou daarin uitgroeien tot symbool van deze ambitie: de volkspartij. De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie droeg de term in haar naam. Veel VVD'ers waren zich er echter van bewust dat zij in de electorale zin van het woord nog lang geen volkspartij waren.⁵ Hierdoor zou de term tot vehikel worden voor de discussie over de strategie van de partij: wat kenmerkt een volkspartij en voldoet de VVD daaraan? Deze discussie, rondom het streven volkspartij te zijn en de strategie om het te worden, staat centraal in dit onderzoek.

Er zijn drie redenen waarom het interessant is om juist aan de hand van het concept volkspartij de VVD te bestuderen. Allereerst was de volkspartij een belangrijk idee voor contemporaine VVD'ers: doordat de VVD de term volkspartij in de naam had opgenomen, werd iedere vertegenwoordiger en ieder partijlid geconfronteerd met het concept. Een tweede reden is de veranderlijkheid van het begrip: door de jaren heen werd de volkspartij op verschillende wijzen geïnterpreteerd. Tot slot was de volkspartij een levend idee: partijleden streefden ernaar van de VVD een volkspartij te maken en discussieerden met elkaar over de strategie om dit te bereiken. Dit maakt dat we niet alleen met een dynamische discussie te maken hebben, maar ook met een discussie die de klassieke tegenstelling

² Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, 'Vrijheid, en vervolgens...', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD* (Meppel 2008) p. 137-164, aldaar 161.

³ Joop van Tijn, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn* (Amsterdam 1970) p. 53.

⁴ Henk te Velde, 'De partij van Oud en Wiegel. Leiderschap in de VVD en het primaat van het electoraat', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD* (Meppel 2008) p. 27-51, aldaar 28.

⁵ Te Velde, 'De partij van Oud en Wiegel', p. 34.

tussen personen en inhoud verbindt. Juist dit, de persoon van een politicus en tot welke inhoudelijke 'vleugel' de politicus behoort, bepaalt zijn visie op de partij en de toekomst ervan. Hiermee biedt het bestuderen van het concept volkspartij een nieuwe blik op de VVD. Het schrijven van de geschiedenis van de volkspartij VVD is een ander soort partijgeschiedenis: niet een geschiedenis van zetelaantallen of ledenaantallen, maar een geschiedenis van streven en strategie. Dit betekent niet dat de zetelaantallen en ledenaantallen irrelevant zijn: zij vormden de context voor gedachten over de toekomst van de VVD. Ook voor de politieke boegbeelden is in dit onderzoek een andere rol weggelegd dan in gebruikelijke partijgeschiedenissen. Dit onderzoek heeft niet als doel om hun 'conservatieve' of 'vrijzinnige' ideeën over de inrichting van Nederland bloot te leggen, maar richt zich op hun ideeën over de volkspartij. Het een heeft het ander echter zeker beïnvloed. Politieke vleugels zijn daarom, net als zetelaantallen en ledenaantallen, niet te negeren factoren in het bestuderen van de volkspartij.

De literatuur over de VVD biedt een smalle basis om de volkspartij te onderzoeken. Van een gebrek aan literatuur over het liberalisme na Thorbecke, zoals historicus Piet de Rooy in 1987 nog constateerde, is geen sprake meer.⁶ Hierop is de omkering van de neerwaartse trend van het liberalisme waarschijnlijk van invloed geweest. Waar De Rooy in 1987 nog sprak over het 'gestaag afkalven van politieke macht' van de liberalen ten opzichte van de 'glorieuze machtsopbouw' van confessionelen en socialisten als reden voor het gebrek aan literatuur over het liberalisme, staat de liberale beweging inmiddels weer middenin de belangstelling.⁷ In 1992 zag historicus Gerrit Voerman eenzelfde trend als De Rooy vijf jaar eerder. Hij schreef daarover: 'Het beeld van de liberale *losers* heeft niet alleen – voorstelbaar – sympathisanten afgeschrokken, maar was kennelijk ook weinig attractief voor professionele historici'.⁸ Dat een verhaal van machtopbouw kan stimuleren om de geschiedenis van het liberalisme te beschrijven, blijkt uit de titel van een in 2013 gepubliceerde overzichtsgeschiedenis van de Tweede Kamerfractie van de VVD: *De Liberale Opmars*.⁹ In 2008 concludeerden Patrick van Schie en Gerrit Voerman dat de geschiedschrijving van de VVD in de twintig jaar ervoor 'flinke vorderingen' gemaakt had.¹⁰ De laatste negen jaar zijn daar, naast *De Liberale Opmars*, nog enkele publicaties bij gekomen. Op verzoek van het VVD-hoofdbestuur schreef Alies Pegtel een biografische schets van oud-partijvoorzitter Haya van Someren.¹¹ Dezelfde historicus tekende het levensverhaal van Neelie Kroes op.¹² Voormalig Tweede Kamerlid Mark Verheijen schreef een biografie over Harm van Riel en de geschiedenis van jongerenorganisatie JOVD werd

⁶ Piet de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen 1987) p. 12.

⁷ De Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, p. 13.

⁸ Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme*, p. 4.

⁹ André Vermeulen, *De liberale opmars. 65 jaar VVD in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2013).

¹⁰ Patrick van Schie en Gerrit Voerman, 'Inleiding', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD* (Meppel 2008) p. 9-12, 11.

¹¹ Alies Pegtel, *Haya van Someren-Downer. Liberaal activiste* (Amsterdam 2015).

¹² Alies Pegtel, *Neelie. Brave meisjes schrijven zelden geschiedenis* (Amsterdam 2014).

gepubliceerd.¹³ Een waardevolle toevoeging is daarnaast de lijvige autobiografie van Frits Korthals Altes, die gedurende de uitvoering van dit onderzoek gepubliceerd werd.¹⁴ Interessant is dat de oververtegenwoordiging aan liberale biografieën niet nieuw is: in 1992 werd deze trend door Voerman ook al geconstateerd in *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme*.¹⁵ Enkele van deze nieuwe publicaties beschikken over nauwkeurige bronvermelding en zijn van goede kwaliteit, maar geen ervan is onder wetenschappelijke begeleiding geschreven.

Een andere trend in de liberale historiografie is de dominantie van liberale auteurs in de eigen geschiedschrijving, iets wat ook voor deze scriptie geldt. Voerman constateerde dat deze dominantie de liberale geschiedschrijving beïnvloed heeft: Vonhoffs boek over Pieter Oud noemt hij 'niet van hagiografische trekken vrij' en enkele auteurs in de bundel *Kopstukken van de VVD* ontkomen volgens Voerman 'niet aan het steken der loftrumpet'.¹⁶ De trend van liberalen die de eigen geschiedenis schrijven heeft zich na 1992 voortgezet: de latere partijvoorzitter Jan van Zanen publiceerde in 1994 een biografie over oud-partijvoorzitter Haya van Someren, Mark Verheijen was VVD-kamerlid en interim-partijvoorzitter voor hij zijn biografie van Harm van Riel publiceerde en toenmalig fractievoorzitter in de Eerste Kamer Uri Rosenthal schreef een artikel in *Zestig jaar VVD* over de electorale trends van de VVD.¹⁷ Dit vergroot de noodzaak van waakzaamheid: de partijdigheid die Voerman constateerde kan ook in de recente literatuur bestaan.

Hoewel het gebrek aan literatuur over de VVD verdwenen is, blijft het uitvoeren van een onderzoek naar de ontwikkeling van het concept volkspartij een uitdagende exercitie. Historicus en journalist Rob Hartmans concludeerde in 2010 dat de literatuur over de VVD oppervlakkig is, wat hij weet aan een zekere mate van anti-intellectualisme binnen de VVD. Om zijn argument te staven citeerde hij Gerry van der List, die een proefschrift schreef over de ontwikkeling van het buitenlands beleid van de VVD: 'Een wetenschapsbeoefenaar met belangstelling voor ideeëngeschiedenis die de VVD als studieobject kiest, doet denken aan een bergbeklimmer die zijn hobby wil uitoefenen in Zuid-Holland.'¹⁸ Een belangrijke uitdaging van dit onderzoek is daarom in het verbinden van de twee soorten VVD-geschiedenis die wel geschreven zijn, biografieën en organisatorische geschiedenissen, met het beschikbare bronnenmateriaal, om zo een noodzakelijke mate van diepgang te bereiken.

¹³ Mark Verheijen, *Harm van Riel. Een rechtse provo* (Amsterdam 2016) en Ewout Klei, *De weg naar de macht. Een kroniek van de JOVD 1949-2015* (Amsterdam 2015).

¹⁴ Frits Korthals Altes, *Zeven politieke levens. Herinneringen in dossiers* (Amsterdam 2017).

¹⁵ Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme*, p. 7.

¹⁶ Ibidem, p. 7-8.

¹⁷ Jan van Zanen, *Haya. Vrouw voor vrijheid en democratie* (Utrecht 1994), Verheijen, *Harm van Riel* en Uri Rosenthal, 'Zwevende kiezers, zwevende partijen', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD* (Meppel 2008) p. 53-92.

¹⁸ Rob Hartmans, 'De coup van Pieter Oud' (versie juli 2010), <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/26819/de-coup-van-pieter-oud.html> (2 juli 2017).

Voor dit onderzoek is een beroep gedaan op een divers palet aan bronnen, waaronder toespraken van hoofdpersonen als Pieter Oud en Molly Geertsema, interne correspondentie, beginselprogramma's, interviews, opinieartikelen en brochures. Voor een deel zijn deze bronnen direct ontleend aan archieven. Een ander segment van de bronnen is ontleend aan kranten, zoals *NRC Handelsblad* of de *Leeuwarder Courant*, of liberale media, zoals het onafhankelijke discussieblad *Liberaal Reveil* of het VVD-ledenblad *Vrijheid en Democratie*. Speciale aandacht verdient *Vrijheid en Democratie*, waarin niet alleen ingezonden ledenbrieven inzicht geven in de VVD, maar ook congresspeeches en interviews vaak integraal werden afgedrukt. Dit palet aan bronnen biedt een dwarsdoorsnede van het denken in de VVD over de volkspartij: de beginselprogramma's geven de inhoudelijke basis weer, opinieartikelen en ingezonden brieven laten de interne discussie zien en congresspeeches en brochures geven een beeld van VVD-uitingen voor het grote publiek.

Er is op een ander type bronnen, de mondelinge geschiedenis, geen beroep gedaan. Dit had gekund: enkele belangrijke personen in de VVD die de ontwikkeling van de discussie van nabij hebben meegemaakt, zoals Hans Wiegel en Frits Korthals Altes, leven nog en voelen zich betrokken bij de geschiedenis van de VVD. Toch is ervoor gekozen om hier voor dit onderzoek geen gebruik van te maken. Dit heeft ermee te maken dat het overgrote deel van de hoofdpersonen in de VVD in de periode tot en met de jaren zeventig overleden is. Van de personen die nog in leven zijn, zoals Wiegel en Korthals Altes, is voldoende contemporain bronnenmateriaal beschikbaar waaruit hun visie op de volkspartij blijkt. Bovendien kan de tand des tijds het verleden vertekend hebben, ook voor deze hoofdpersonen. Dit alles vermindert de toegevoegde waarde van een beroep op mondelinge bronnen voor dit onderzoek.

Dit onderzoek start bij de oprichting van de partij in 1948, bij de totstandkoming van de naam Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Van hieruit is onderzocht hoe de oprichters op het idee kwamen om de partij volkspartij te noemen, waarvoor is teruggewerkt naar gebeurtenissen in 1942. De overdracht van het leiderschap van Wiegel naar Nijpels is het eindpunt van dit onderzoek. Dat heeft alles te maken met de perceptie van VVD'ers in de jaren zeventig, die gezien werden als de periode van de geslaagde doorbraak. Door electoraal succes ontstond het idee dat het de VVD gelukt was om onder Wiegel en Nijpels daadwerkelijk een volkspartij te worden, waardoor het project min of meer afgerond was. Hierdoor verdween de volkspartij als streven en doel van de strategie naar de achtergrond.

De periodisering die in dit onderzoek wordt aangehouden is grofweg dezelfde als de indeling die historicus Henk te Velde aanhoudt in zijn bijdrage aan het boek *Zestig jaar VVD* over liberaal leiderschap. Een reden hiervoor is de speciale afhankelijkheid van de VVD van goed leiderschap, waar

ook Te Velde aan refereert.¹⁹ Voor dit onderzoek is echter nog een ontwikkeling van belang: hoe er werd gesproken over de toekomst van de VVD als volkspartij. Hierop is de electorale ontwikkeling van de VVD van grote invloed geweest, waarin onder de verschillende leiders specifieke trends zichtbaar zijn. Onder het leiderschap van Pieter Oud ontstond er een gestage opwaartse lijn: de VVD haalde in 1948, bij haar eerste deelname aan de Tweede Kamerverkiezingen, 8% van de stemmen, een aandeel dat opliep tot 8,8% in 1952 en 1956 en piekte op een voorlopig hoogtepunt van 12,2% in 1959.²⁰ Deze gestage opwaartse trend voorkwam dat er echte noodzaak was om over de toekomst van de partij te spreken. Dit, tezamen met het feit dat Oud een dominant leider was, kenmerkte de discussie in de partij dermate dat dit als een aparte periode in de geschiedenis van de VVD als volkspartij kan worden beschouwd.

Volledig anders werd dit in de jaren zestig. De VVD ervoer onder de nieuwe leider Edzo Toxopeus voor het eerst een terugval bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963, waarbij de VVD drie zetels verloor. Hierna brak een periode van stagnatie aan: bij de verkiezingen van 1967 won de partij een zetel, in 1971 raakte de nieuwe lijsttrekker Molly Geertsema weer een zetel kwijt. Deze stagnatie stond in schril contrast met de dynamiek die zichtbaar was bij de rest van het electoraat. Vooral vanaf 1967 nam de electorale volatiliteit enorm toe. Nieuwe partijen als D66, Democratisch Socialisten '70 (DS'70) en de Boerenpartij schoten als paddenstoelen uit de grond en wisten flinke aantallen stemmen te winnen, terwijl vooral de KVP fors aan aanhang inboette.²¹ Hierdoor brak onzekerheid uit in de VVD, waar men zich bewust was van processen als ontzuiling en secularisatie. Aan de ene kant kon een liberale partij als D66 blijkbaar uit het niets zeven zetels halen, terwijl voormalige confessionele kiezers nog niet massaal de weg naar de VVD wisten te vinden. Deze onzekerheid betekende een stimulans voor de discussie over de toekomst van de VVD en hoe de volkspartij bereikt kon worden.

De laatste periode in dit onderzoek begint met het fractievoorzitterschap van Wiegel in 1971. Deze periode wordt gekenmerkt door de electorale successen van 1972, 1977 en 1982, waarbij de VVD met 22, 28 en 36 driemaal een recordaantal zetels binnensleepte. VVD'ers waren doordrongen van het historische belang van deze overwinningen, waardoor ze gepercipieerd werden als doorbraak. De historiografie sluit zich aan bij deze perceptie. In een in 1998 verschenen profiel van Wiegel wordt de VVD'er toegeschreven dat hij 'van de VVD eerst recht een volkspartij' maakte.²² Door dit succes nam de discussie over de volkspartij een nieuwe wending en werd Wiegels VVD door het electorale succes

¹⁹ Te Velde, 'Partij van Oud en Wiegel', p. 27.

²⁰ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988* (Houten 1988) p. 215.

²¹ Ron de Jong, Henk van der Kolk en Gerrit Voerman, *Verkiezingen op de kaart, 1848-2010* (Utrecht 2011) p. 134-136.

²² A.D. Huysman, 'H. Wiegel. Maakte van de VVD eerst recht een volkspartij', in: Henk Vonhoff e.a., *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen* (Houten 1998) p. 109-131.

een standaardvoorbeeld voor een echte volkspartij. De gekozen strategie had immers tot een verwezenlijking van het streven geleid. Toch was ook kritiek tijdens de hoogtijdagen niet van de lucht.

Er zijn primair twee methoden van onderzoek gehanteerd. De eerste, een analyse van archiefmateriaal, is gebruikt voor het eerste hoofdstuk en het eerste deel van het tweede hoofdstuk. Dit heeft vooral betrekking op bronnen uit het archief van Pieter Oud, dat goed geordend is, wat het onderzoek bevorderde. Deze methode is gekozen wegens Ouds dominante positie in de partij in de eerste periode, gecombineerd met het breed geconstateerde gebrek aan discussie.²³ Als partijvoorzitter, fractievoorzitter in de Tweede Kamer en viermalig lijsttrekker was Oud met voorsprong de belangrijkste persoon in de VVD. In de jaren vijftig bepaalde hij de strategie en definieerde hij het streven. Voor Van Riel, die als ondervoorzitter en fractievoorzitter in de Eerste Kamer ook een belangrijke factor was, is geprobeerd eenzelfde aanpak te hanteren. De staat van zijn archief, dat onoverzichtelijk en relatief ongeordend is, bemoeilijkte dit. Wel is hieruit een aantal bevindingen naar voren gekomen, die in het eerste deel van het tweede hoofdstuk besproken worden. De tweede methode van onderzoek, gebaseerd op analyse van liberale media als het partijblad *Vrijheid en Democratie* en het onafhankelijk discussieorgaan *Liberaal Reveil*, is gehanteerd voor het onderzoek naar de jaren zestig en zeventig. In deze periode kwam de discussie in de partij immers flink op gang. Bovendien was de partijleiding in handen van veel verschillende personen. Dit maakt archiefonderzoek minder handzaam als methode. In de liberale media is gezocht naar sporen van discussie aan de hand van een zoekstrategie via het woord volkspartij. Dit bleek vruchtbaar omdat in *Liberaal Reveil* in de jaren zestig enkele fundamentele discussies gevoerd zijn waarin de volkspartij een belangrijke rol speelde. *Vrijheid en Democratie* is tevens een uitstekende bron, vooral omdat het een dwarsdoorsnede van de partij geeft.

Aan de hand van deze methoden is geprobeerd om een goed beeld te schetsen van de ontwikkeling van het begrip volkspartij in de VVD over een periode van bijna veertig jaar, met als doel nieuw inzicht te geven over de partij.

²³ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 89 en Korthals Altes, *Zeven politieke levens*, p. 61.

1. Volkspartij voor Vrijheid en Doorbraak (1942-1963)

Het voorstel van Pieter Oud om de nieuwe liberale partij 'Volkspartij' te noemen kon niet direct op veel enthousiasme rekenen. In de vergadering op zaterdag 15 november 1947, waar vertegenwoordigers van de Partij van de Vrijheid (PvdV) en het Comité-Oud spraken over samenwerking in een nieuwe liberale partij, reageerden met name gedelegeerden van de PvdV terughoudend.²⁴ PvdV-afgevaardigde Dettmeijer vroeg zich af of het woord Volkspartij geen verwarring zou stichten. Hij was bang dat het woord de gedachte zou opwekken dat de nieuwe partijleden voor volkssoevereiniteit zouden zijn. Ook de PvdV'er Cavalier had zijn twijfels. Volkspartij klonk wat hem betreft 'een beetje Duits', de term deed hem denken aan 'völkisch'. Ondanks de twijfels van Dettmeijer en Cavalier wordt uiteindelijk gekozen voor de suggestie van Partij van de Vrijheid-voorzitter Dirk Stikker: Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

Het voorstel van Stikker was een compromis. Zo werd het woord 'democratisch' van zijn ideologische vrijzinnig-democratische lading ontdaan door het zelfstandig naamwoord Democratie te gebruiken. De vertegenwoordigers van de PvdV wilden logischerwijs graag Vrijheid in de naam van de partij opgenomen hebben. De inzet van Pieter Oud was vooral dat de nieuwe partij een Volkspartij zou worden. Deze inzet blijkt uit Ouds inbreng over zijn aanvankelijke suggestie voor de partijnaam, Democratische Volkspartij. Democratisch, zo meende Oud, 'spreekt ook wel tot de mensen, maar dit woord wordt toch ook wel veel misbruikt'. De volkspartij was voor de Rotterdamse burgemeester wel van belang: 'Omdat wij daardoor uitdrukken, dat wij niet willen zijn een partij van een bepaalde groep van het volk, maar van het gehele volk, van alle lagen der bevolking.'²⁵

1.1 Oud en de PvdA, een ongelukkig huwelijk

Oud was niet de eerste die op het idee kwam om vlak na de Tweede Wereldoorlog een volkspartij op te richten. Twee partijen waren de VVD al voorgegaan. Een daarvan had net als de VVD besloten om de term volkspartij te integreren in de naam: de Katholieke Volkspartij (KVP), in 1945 opgericht als opvolger van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). De katholieke beweging probeerde de wensen van de vernieuwing te verenigen binnen de bestaande kaders van de RKSP. De naam Katholieke Volkspartij symboliseerde dit streven. De katholieke vernieuwer Siegfried Stokman zei erover: 'Het

²⁴ NL-HaNA, 2.19.022, VVD en voorgangers, 1899-1999, inventarisnummer 1112, kort verslag van de bijeenkomst van de delegaties van de PvdV en het Comité Oud tot voorbereiding van de oprichting van een Democratische Volkspartij, 15 november 1947, p. 2-3.

²⁵ NL-HaNA, 2.19.022, VVD en voorgangers, 1899-1999, inventarisnummer 1112, kort verslag van de bijeenkomst van de delegaties van de PvdV en het Comité Oud tot voorbereiding van de oprichting van een Democratische Volkspartij, 15 november 1947, p. 2.

wezen van de zaak verandert hierdoor niet, maar psychologisch is zeer veel gewonnen, nadat uit de verandering van naam blijkt de vernieuwing in mensen, ideeën en methoden'.²⁶ De KVP positioneerde zich als 'programpartij' en probeerde daadwerkelijk open te zijn voor eenieder die hun programma onderschreef, hoewel de partijachterban voor overgrote meerderheid uit katholieken zou blijven bestaan.²⁷

Die andere partij was echter, veel meer dan KVP of VVD, bedoeld als drager van het ideaal volkspartij: de Partij van de Arbeid. Deze partij, opgericht in 1946, was een fusie van drie partijen: de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Christelijk-Democratische Unie (CDU) en de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB), de partij van Pieter Oud. De kiem voor de PvdA werd reeds in de Tweede Wereldoorlog gelegd. Specifieker was dit in 1942 in Sint-Michielsgestel, waar honderden vooraanstaande Nederlanders gegijzeld werden door de bezetter. Deze gegijzelden stonden met hun leven borg voor onrust en ordeverstoringen in Nederland.²⁸ Ook Pieter Oud, in 1941 afgetreden als burgemeester van Rotterdam, werd in juni 1942 in het Noord-Brabantse dorp opgesloten. Na een week werd Oud al vrijgelaten, zonder duidelijke reden.²⁹ Wat Oud daardoor niet meemaakte was het bijzondere onderlinge contact dat ontstond tussen de gegijzelden die langer in Sint-Michielsgestel bleven. Door de constante bedreiging van hun leven en het besef dat zij als elite een fundamentele rol zouden kunnen spelen na de oorlog, raakten de gijzelaars overtuigd van de noodzaak om Nederland na de oorlog fundamenteel te veranderen. Deze overtuiging zou bekend komen te staan als de Geest van Gestel.

Een aantal ideeën over de toekomst van het partijbestel won aan draagvlak in Sint-Michielsgestel. De belangrijkste drie van deze ideeën waren het oprichten van een grote nieuwe partij waarin vooroorlogse partijen werden opgenomen, de oprichting van een nieuwe progressieve partij gebaseerd op SDAP en VDB en het oprichten van een beweging die de politiek in het algemeen naar een hoger plan zou tillen.³⁰ Binnen deze drie verschillende gedachten bestond overeenstemming over wat aan de Nederlandse politiek veranderd moest worden. Allereerst was de antithese veel gegijzelden een doorn in het oog, ook confessionelen. Dit principe beoogde een politieke tegenstelling tussen confessionele en seculiere politici. Volgens de gegijzelden maskeerde de antithese de ware

²⁶ J. A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band 1: Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) p. 135.

²⁷ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) p. 33-34.

²⁸ Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979) p. 13.

²⁹ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 13, brief aan J.J. Feringa, 19 juni 1945.

³⁰ Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999) p. 179-262, aldaar 240.

tegenstelling in de politiek: die tussen het vooruitstrevende en het behoudende.³¹ Ten tweede wilden de aanwezige socialisten definitief afstand doen van politiek op basis van de klassenstrijd. In 1937 al had de SDAP hiertoe de eerste stap gezet, door in het beginselprogramma op te nemen dat zij 'door lotsgemeenschap en historie zich één weten met de Nederlandse natie'.³² Hiermee wilden zij benadrukken niet alleen op te komen voor de arbeidersklasse, maar voor het hele Nederlandse volk. In Sint-Michielsgestel deelden socialisten de algemene overtuiging dat klassenstrijd, samen met de antithese, ervoor zorgde dat in de politiek de nadruk lag op partijbelang in plaats van het algemeen belang.³³ Hierachter lag de overtuiging, zoals die in 1944 verwoord werd, dat vooroorlogse partijen, 'die gebaseerd waren op de scheidslijnen van schoolstrijd of klassenstrijd', hun bestaansredenen verloren hadden.³⁴

De ideeën uit Sint-Michielsgestel werden na de bevrijding gedragen door de Nederlandse Volksbeweging (NVB). Deze beweging, gesticht door voormalig gijzelaars, drong er bij SDAP, VDB, RKSP en de Christelijk-Historische Unie (CHU) op aan dat zij samen zouden komen voor de vorming van een brede volkspartij. De grondslag voor deze volkspartij moest volgens de NVB het 'personalistisch socialisme' worden.³⁵ Het voorvoegsel personalisme was een vinding uit Sint-Michielsgestel, waarmee het verzet tegen het socialisme overwonnen moest worden. Volgens historicus Jan Bank was het personalisme 'meer een intentie dan een leer', die naar herinnering van NVB-initiator Willem Banning door de diverse initiatiefnemers verschillend werd uitgelegd. Banning stelde dat de toevoeging personalisme in staat stelde 'om samen te binden tot gemeenschappelijk handelen. En dát was het, waarnaar wij in de eerste plaats hunkerden'.³⁶ Het eenheidsstreven van één volkspartij met bovengenoemde partijen werd geen werkelijkheid, aangezien de katholieken en christelijk-historischen afhaakten, waarbij de katholieken zoals gezegd hun eigen volkspartij vormden. Hierdoor kwam het alternatief van een progressieve partij gebaseerd op SDAP en VDB dichtbij. De VDB was, in tegenstelling tot RKSP en CHU, wel enthousiast over de plannen van de Volksbeweging. Hierop waren de ervaringen van individuele VDB'ers in de Tweede Wereldoorlog ongetwijfeld van invloed: fractieleider Dolf Joekes was al in Sint-Michielsgestel betrokken geweest bij de plannen voor de nieuwe volkspartij, terwijl VDB'er Schermerhorn leiding gaf aan de Volksbeweging.³⁷

De opstelling van Pieter Oud in de discussie over eventuele toetreding tot een nieuwe progressieve partij was ambivalent. In een toespraak die Oud in 1945 hield voor de gereanimeerde

³¹ De Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel*, p. 52-54.

³² Ibidem, p. 56.

³³ Ibidem, p. 67.

³⁴ Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978) p. 31.

³⁵ Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, p. 162.

³⁶ Ibidem, p. 20.

³⁷ Ibidem, p. 17 en 37.

Rotterdamse afdeling van de VDB rekende hij, net als de NVB, af met de oude partijverhoudingen, die naar zijn mening te veel beheerst werden door de antithese en klassenstrijd. Daarover zei Oud: 'Antithese en klassenstrijd zijn door ons altijd betreurd en bestreden.'³⁸ Zijn reden om de antithese af te wijzen sloot aan bij de ideeën uit Sint-Michiëlsgestel. Hij vond dat partijen geordend moest worden op hun staatkundige opvatting, hoe zij Nederland wilden inrichten, niet op hun geloofsopvatting. In de klassenstrijd zag Oud het verschil tussen het marxistische dogma en het feitelijk verschijnsel van belangenstrijd tussen kapitaal en arbeid. Het eerste verwierp Oud als te generaliserend, het tweede wilde Oud juist benaderen met overleg in plaats van met strijd.³⁹ De afwijzing van klassenstrijd en antithese laat zien dat Oud het doel van de Nederlandse Volksbeweging – herordening van de partijstructuur over nieuwe lijnen – steunde. Hij kon zich echter niet vinden in het middel daartoe, een personalistisch socialistische volkspartij. Daarover zei hij: 'waarom komt men, indien men iets nieuws wil, met zoo'n oud woord als het woord socialisme?'⁴⁰

De terughoudende opstelling van Oud kwam naar voren in het eerste gesprek tussen de Volksbeweging en de VDB. Oud, die tevens minister van Financiën was geweest in twee door de SDAP verfoeide kabinetten-Colijn (1933-1937), werd samen met Joekes afgevaardigd naar dit eerste overleg. Tijdens dit overleg maakte Oud vooral bezwaar tegen het socialistische karakter dat de nieuwe beweging moest krijgen, iets waar Joekes geen problemen mee had.⁴¹ Mogelijk was Ouds terughoudende opstelling het gevolg van de korte duur van zijn gijzeling, waardoor hij minder dan Joekes begeistert werd door Gestel. Mogelijk was zijn opstelling het gevolg van de harde socialistische oppositie tegen de kabinetten-Colijn, iets wat Oud als voormalig minister nog dwars zat. De opstelling van Oud versterkte de tweespalt tussen de twee VDB'ers, wat ten koste ging van de invloed van Oud in de partij. De positie van Joekes, die de laatste oorlogsjaren in een concentratiekamp zat, was volgens Voerman immers flink verbeterd ten opzichte van die van Oud, omdat die het grootste deel van de oorlog in zijn studeerkamer had doorgebracht.⁴²

Bij de onderhandelingen over de naam van de Partij van de Arbeid vond er een voor dit onderzoek interessante gebeurtenis plaats. De naam die Pieter Oud in 1947 voorstelde voor de op te richten VVD, Democratische Volkspartij, werd in 1945 door Joekes gesuggereerd voor de PvdA. Hieruit lijkt duidelijk waar Oud, aanwezig bij de betreffende bijeenkomst, zijn latere inspiratie vandaan had.

³⁸ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 13, rede voor V.D.B. Rotterdam, 22 juni 1945, p. 8.

³⁹ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 13, rede voor V.D.B. Rotterdam, 22 juni 1945, p. 8-9.

⁴⁰ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 13, brief aan Dr. Ph. Kohnstamm, 17 juli 1945.

⁴¹ Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, p. 169.

⁴² Gerrit Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang van de VDB naar de PvdA', in: Gerrit Voerman e.a. (red.), *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme* (Amsterdam 1991) p. 88-109, aldaar 89-92.

Drees drukte echter zijn voorkeur voor de naam Partij van de Arbeid door, iets wat Joekes blijkens Voermans onderzoek zonder noemenswaardige tegenstand accepteerde. Drees en de zijnen bepaalden niet alleen de naam van de partij, de SDAP'ers hadden ook een doorslaggevende invloed op het programma. Dit blijkt onder meer uit het programma van de Nederlandse Volksbeweging, dat de basis vormde voor de plannen van de PvdA. Hoewel hierin formeel de klassenstrijd werd verworpen, werd de hoogste prioriteit gegeven aan de ordening van de kapitalistische economie.⁴³

Toch was niet het programma of de partijnaam voor het VDB-kader de grootste strop. De meeste moeite had het kader met de symbolen van de aanstaande Partij van de Arbeid, waarin het socialistische karakter sterk benadrukt werd. Ondanks deze bezwaren ging de VDB, inclusief Oud, akkoord. Voor deze laatste was daarbij het motto: als de VDB niet meedoet, dan 'zou het wel eens kunnen zijn dat de V.D.B. daarmee het eigen doodvonnis zou teekenen.'⁴⁴ Dat Pieter Oud, ondanks zijn bezwaren tegen het socialistische karakter van de PvdA, toch akkoord ging met het opgaan van de VDB in de PvdA, lijkt wellicht vreemd. Toch zijn er belangrijke raakvlakken tussen de prioriteiten van Oud en de PvdA, waarvan het genoemde verzet tegen partijvorming op basis van antithese en klassenstrijd het belangrijkste was. Om de overstap naar de PvdA te verantwoorden schreef Oud in 1945 een brochure van 45 pagina's, waarin hij de verschillen tussen de PvdA en de oude VDB probeerde te relativeren. In de brochure betoogde hij dat de ideeën van de NVB al jarenlang deel waren van het gedachtegoed van de VDB: 'Ik wees er reeds op, dat in andere groepen die gedachte sedert tientallen jaren levende was. Maar de betekenis der N.V.B. was vooral, dat zij velen wist te organiseren, die nu eenmaal, om welke reden dan ook, voor de oude partijen onbereikbaar waren.'⁴⁵

In 1946 werd de PvdA opgericht en deed de partij voor het eerst mee aan de Tweede Kamerverkiezingen. De beoogde doorbraak van de oude partijpolitieke verhoudingen werd echter niet bereikt. De partij behaalde 29 van de 100 zetels, twee minder dan de SDAP, VDB en CDU samen bij de meest recente verkiezingen in 1937 behaald hadden. Een volgende tegenslag in het bereiken van een doorbraak was het sneuvelen van het verstandshuwelijk tussen Oud en de partij. Als oorzaak hiervan worden praktische aanleidingen genoemd. Oud kreeg niet de positie van 'elder statesman' waarvan hij vond dat hij die verdiende en hij was het oneens met de koers van de PvdA ten opzichte van Nederlands-Indië.⁴⁶ De dieperliggende oorzaak voor de breuk lijkt toch ook Ouds afkeer van het socialisme te zijn. De breuk tussen Oud en de PvdA verbaasde de overige PvdA'ers niet. Al in augustus

⁴³ Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans', p. 91-93.

⁴⁴ Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, p. 193.

⁴⁵ NL-HaNA, 2.21.197, H. van Riel, 1907-1980, inventarisnummer 43, brochure Politieke Vernieuwing, 1945, p. 26.

⁴⁶ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 43-46.

1945 zei Drees: 'Oud en ik horen niet in één partij'.⁴⁷ Koos Vorrink, partijvoorzitter van SDAP en later PvdA, stelde een collega die zich zorgen maakte over de inbreng van Oud in de partij gerust met de woorden: 'Ach, wat maakt gij u druk, Oud blijft immers niet lang.'⁴⁸ In de nazomer van 1947 bleek het gelijk van Vorrink: de voormalig vrijzinnig-democratische voorman vertrok uit de PvdA en was inderdaad niet lang gebleven.

1.2 Vestiging van een volkspartij

Op 30 augustus 1947 zette Oud de definitieve stap richting uittreding, met de publicatie van een opinieartikel van zijn hand in het *Algemeen Handelsblad*. Hierin stelde hij de vraag 'of de tijd niet langzamerhand rijp wordt voor het oprichten van een vooruitstrevende partij, waarin groepen uit de Partij van de Arbeid, de Partij van de Vrijheid en de daklozen zich zullen kunnen thuisvoelen.'⁴⁹ De Partij van de Vrijheid, de naoorlogse doorstart van de Liberale Staatspartij, reageerde positief op de uitnodiging van Oud. In drie gesprekken werd de samenwerking beklonken. De tweede in deze reeks van drie gesprekken was de aan het begin van dit hoofdstuk aangehaalde bijeenkomst op 15 november 1947, waar afgevaardigden van de twee partijen instemden met de naam Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Met deze bijeenkomst was de discussie over de partijnaam echter nog niet definitief beklonken. Het kwam Pieter Oud ter ore dat er verzet was in de PvdV tegen de voorgestelde naam.⁵⁰ Vandaar dat hij in het archief van de Handelingen van de Tweede Kamer op zoek was gegaan naar materiaal waarmee Stikker de keuze voor de term volkspartij kon verdedigen. Oud vond daar een 'goudader', zo blijkt uit een brief die Oud aan Stikker stuurde eind december 1947.⁵¹

Oud stuurde bij deze brief een fragment mee van een Tweede Kamerdebat dat plaatsvond in 1927 tussen de antirevolutionair Theo Heemskerk en Anton van Gijn, een prominente vertegenwoordiger van de Vrijheidsbond, de voorganger van de PvdV. Heemskerk schetste in zijn inbreng de tegenstelling tussen wat in zijn ogen wel en niet volkspartijen waren. Volkspartijen waren naar de mening van Heemskerk partijen 'samengesteld uit alle klassen der maatschappij, geroepen met het organisch verband en met de geestelijke en stoffelijke rechten en belangen van alle groepen rekening te houden.'⁵² Hieruit concludeerde Heemskerk dat slechts de christelijke partijen RKSP, ARP en CHU echte volkspartijen waren. De Vrijheidsbond en VDB waren in de ogen van de antirevolutionair tegen hun zin in geen echte volkspartijen. Zij hadden immers slechts leden van de burgerlijke klassen

⁴⁷ Henk Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud* (Alphen aan den Rijn 1969) p. 98.

⁴⁸ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 43.

⁴⁹ Ibidem, p. 47.

⁵⁰ Henk Vonhoff, *Liberale onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging* (Den Haag 1998) p. 39.

⁵¹ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 13, brief aan Dirk Stikker, 29 december 1947.

⁵² NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 13, bijlage van brief aan Dirk Stikker, 29 december 1947.

in hun midden, doordat vrijzinnige arbeiders in de SDAP verenigd waren. Van Gijn was het oneens met het criterium voor volkspartij dat Heemskerk hanteerde: 'mij dunkt volkspartijen zijn alle partijen die de belangen van het geheele volk als eenheid behartigen willen en die zulks willen doen op een wijze waarbij iedere burger zich kan aansluiten, als hij de levensopvatting heeft, die er aan ten grondslag ligt.'⁵³ Met zijn stellingname distantieerde Van Gijn zich vooral van de SDAP, aangezien die zich als klassenpartij naar zijn mening niet inspande voor de belangen van het hele volk. De term levensopvatting die Van Gijn hanteerde kon zowel worden opgevat als religie en als ideologie, wat betekent dat het verwijt niet aan het adres van de confessionele partijen gericht was. Van Gijns analyse van het concept volkspartij sluit aan bij Ouds opvatting ervan. Het kwam de Rotterdamse burgervader bovendien niet ongelegen dat in het betreffende fragment de Vrijheidsbond en de VDB als hetzelfde soort partijen werd gepresenteerd. Het was immers de pretentie van Oud dat zowel de liberale als de vrijzinnige stroming in de VVD verenigd zou worden. Het is onbekend of het fragment van Oud heeft geholpen, maar de partijnaam hield onveranderd stand. In januari 1948 werd de VVD als volkspartij opgericht.

De term volkspartij had niet slechts betrekking op de partij zelf, maar impliceerde daarnaast een wenselijke ordening van het partijlandschap in het algemeen. De volkspartij is daarom het beste te begrijpen in de context van de overige partijen, die op basis van klasse (SDAP) of religie (RKSP/ARP/CHU) georganiseerd waren en daarmee geen partijen voor het hele volk waren. Hoewel de VVD zich van zowel klassenpartijen als religieuze partijen onderscheidde, gaf de beginselverklaring alleen aandacht aan partijvorming op basis van geloofsopvatting. De kwestie van religieuze partijen werd zo belangrijk gevonden dat het eerste artikel van de beginselverklaring het standpunt van de VVD hierover weergaf, nog voor de staatsinrichting van Nederland en de ideologie van de partij aan bod kwamen. Het artikel 1 luidde als volgt:

De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie wenst het verenigingspunt te zijn van allen die [...] de in dit program neergelegde beginselen tot uitgangspunt willen nemen van hun staatkundig streven. Zij plaatst daarbij voorop de erkenning, dat er voor de individuele mens een nauw verband bestaat tussen levensbeschouwing en staatkundig beginsel, doch meent tevens, dat gelijk inzicht aangaande staatkundig beginsel bestaanbaar is, ondanks verschil van mening omtrent de diepste levensgrond. Het antwoord op de vraag, hoe de geestelijke overtuiging, waaruit het staatkundig beginsel voortkomt, behoort te worden verstaan, aan het individuele geweten overlatend, acht zij gemeenschappelijk inzicht

⁵³ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 13, bijlage van brief aan Dirk Stikker, 29 december 1947.

omtrent dit staatkundig beginsel voldoende voor vruchtdragend samengaan in dezelfde staatkundige organisatie.⁵⁴

Dat de beginselverklaring van de VVD zich niet uitsprak over partijvorming op basis van sociale klasse zou door de naoorlogse actualiteit gevormd kunnen zijn. Immers, de klassenpartij SDAP bestond niet meer en de PvdA had expliciet verklaard geen klassenpartij te zijn, maar een volkspartij in de geest van de doorbraak. De PvdA had in het eerste (voorlopige) beginselprogramma de doorbraak zelfs genoemd voor het socialisme.⁵⁵ Dat de doorbraakgedachte ook voor langere termijn invloed had in de PvdA blijkt uit de interpretatie van de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1952 door PvdA-aanhangers, die de geboekte winst uitlegden in termen van doorbraak.⁵⁶

In de nieuw opgerichte partij werd Stikker partijvoorzitter en Oud lijsttrekker. Ter gelegenheid van de oprichting van de partij hielden de beide voormannen een toespraak. Stikker pleitte, zoals velen kort na de Tweede Wereldoorlog, voor een vernieuwde indeling van politieke partijen. Wat hem betreft kon het partijlandschap in drieën gedeeld worden: 'de op onze protestant-christelijke traditie doelende middenstof, de rode radicalen en het politiek rooms-katholicisme. En van die protestant-christelijke middenstof wil onze partij naast de confessionele protestante partijen een belangrijke stroming zijn'.⁵⁷ Opvallend is dat Stikker niet aangaf dat de VVD ook open stond voor katholieken. Blijkbaar achtte hij de dominantie van de KVP onder de rivieren als zo vanzelfsprekend, dat proberen in te breken bij dat electoraat niet nuttig leek. Tevens gaf Stikker in zijn toespraak geen toelichting van het begrip volkspartij, noch sprak hij zich uit voor een politiek los van antithese en klassenstrijd, twee begrippen die sterk verbonden waren met de volkspartij. Dit duidt erop dat de term volkspartij een creatie van Oud was, waar Stikker zich niet noodzakelijk sterk mee verbonden voelde.

Stickers stilte over de volkspartij stond in scherp contrast met de inbreng van Oud, de kersverse lijsttrekker van de VVD. Hoewel Oud de koppeling tussen het begrip volkspartij en nieuwe partijverhoudingen in zijn toespraak niet expliciet maakte, gaf hij wel een interpretatie van het begrip volkspartij. Deze interpretatie is belangrijk omdat hij hiermee voor de oprichtingsvergadering van de VVD het begrip volkspartij positioneerde. Oud: 'Het geeft aan, dat onze partij wil staan voor de belangen en rechten van geheel het Nederlandse volk, dat in zijn grote verscheidenheid van

⁵⁴ Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen (hierna: DNPP), Beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 1948, geraadpleegd via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f013a03ee7> (28 juni 2017).

⁵⁵ Bram Mellink, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', *BGMN – Low Countries Historical Review* 126 (2011) 2, p. 31-53, aldaar 32-33.

⁵⁶ Peter van der Heiden, 'Eindelijk een doorbraak? De verkiezingen van 1952', *Politiek(e) opstellen* 17 (1997), p. 59-71, aldaar 59.

⁵⁷ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam, p. 6.

levensbeschouwing, van economische en sociale, van geestelijke en culturele groepering zijn eenheid moet vinden.⁵⁸ Inderdaad sprak Oud zich ook uit over de wenselijkheid van partijen die slechts voor een of enkele groepen in de samenleving opkomen: 'Wij verwerpen met de meeste beslistheid, dat een partij zou mogen opkomen voor één bepaalde groep of voor enige bepaalde groepen met verwaarlozing van de rechten en belangen van anderen.'⁵⁹ In zijn toespraak haalde Oud de bovengenoemde discussie tussen Heemskerk en Van Gijn uit 1927 aan, waarin Van Gijn had betoogd dat juist de liberale beginselen en het liberale programma het karakter van volkspartij mogelijk hadden gemaakt. 'Dat wil ook de partij, die wij vandaag ten doop houden. Dit is onze grote eer en daarom willen wij ons noemen, wat wij willen zijn: Volkspartij.'⁶⁰, aldus de VVD-leider.

Tevens trachtte Oud in de toespraak zijn ommezwaai van de sociaaldemocraten naar de liberalen te verantwoorden. Zijn verlate overstap had te maken met de Tweede Kamerverkiezingen van 1946, zo betoogde hij. Doordat de doorbraak van de PvdA niet tot stand kwam, schoot de balans in Ouds ogen door naar degenen die voorheen deel hadden uitgemaakt van de SDAP. Zo schepte Oud afstand tussen het doel van de doorbraak (nieuwe partijverhoudingen) en het middel (een socialistische partij), waarbij hij het doel wel had gesteund maar het middel niet. Het frame dat Oud gebruikte voor zijn eigen overstap was de hereniging van de liberale en vrijzinnige stroming: '[Deze dag] is een tegenhanger. Een tegenhanger van de 17de Maart 1901. Op die dag gingen de vrijzinnig-democraten en liberalen uiteen. Op deze 24e Januari hebben zij [...] na lange omzwerving langs verschillende politieke paden elkander weder gevonden.'⁶¹ Gerrit Voerman merkte in een bundel over de VDB op dat dit frame door liberale historici is overgenomen, waaronder de historicus Taal, die stelde dat met de oprichting van de VVD 'na bijna een halve eeuw, de scheuring van 1901 ongedaan (was) gemaakt'.⁶² Volgens Voerman strookt deze 'nogal annexionistische' opvatting niet met de waarheid.⁶³ Dit beargumenteert Voerman op basis van het aantal vrijzinnigen dat de overstap maakte: de vooroorlogse VDB kende 9.000 leden, terwijl Oud maar 325 mensen om zich heen wist te verzamelen

⁵⁸ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam, p. 27.

⁵⁹ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam, p. 28.

⁶⁰ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam, p. 28.

⁶¹ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam, p. 15-16.

⁶² Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans', p 89.

⁶³ Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme*, p. 9.

voor de samenwerking met de PvdV.⁶⁴ Ook is Voerman van mening dat de vrijzinnig-democraten ideologisch beter thuis waren bij de PvdA dan bij de VVD, wat hij concludeert op basis van een vergelijking van de beginselen. Hij noemt de oprichting van de VVD daarom niet een omkering van de scheuring van 1901, maar een bevestiging daarvan.⁶⁵

Een van de argumenten van Voerman om de ideeën van de VDB als beter passend bij de PvdA dan bij de VVD te plaatsen is de houding van de VVD ten opzichte van de antithese. Voerman meent dat de VVD zich niet waagde aan een expliciete verwerping van de antithese, in tegenstelling tot de PvdA. Om dit argument te staven haalt Voerman frasen aan uit het beginselprogramma van de VVD, waarin de prominente en exclusieve positie van het christendom benadrukt wordt.⁶⁶ Hoewel het klopt dat in het beginselprogramma van de VVD het christendom een belangrijke positie heeft, terwijl de religie in de beginselprogramma's van de VDB en PvdA niet vermeld wordt⁶⁷, klopt Voermans argument met betrekking tot de antithese niet. De antithese heeft immers geen betrekking op de positie van een partij ten opzichte van het christendom, maar op de polarisatie tussen confessionele en niet-confessionele partijen.⁶⁸ Deze polarisatie wees de VVD wel degelijk af, aangezien er voor de VVD geen vanzelfsprekend verband is tussen geloofsopvatting en politieke opvatting. In de toelichting van het beginselprogramma van de VVD wijdt de partij hier verder over uit:

Onder volle overtuiging van de bijdrage door de confessionele partijen tot de ontwikkeling van het staatkundig leven te onzent geleverd [...] wijzen wij het rechtstreeks verband, dat zij tussen de in de kerkleer beleden godsdienstige wereld- en levensbeschouwing en een daaruit af te leiden staatkundig beginsel principieel af.⁶⁹

Bij vergelijking van deze toelichting en artikel 1 van het beginselprogramma van de VVD met het onderstaande artikel 35 uit het beginselprogramma van de PvdA, blijkt dat de houding van beide partijen ten opzichte van de antithese weinig uiteenloopt.

⁶⁴ Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans', p. 98.

⁶⁵ Ibidem, p. 105.

⁶⁶ Ibidem, p. 103.

⁶⁷ DNPP, Beginselprogramma en Werkprogram Vrijzinnig-Democratische Bond, 1935, geraadpleegd via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f013a03ee7> (28 juni 2017) en DNPP, Beginselprogramma Partij van de Arbeid, 1947, geraadpleegd via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f16453e40d> (28 juni 2017).

⁶⁸ Henk te Velde, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting 1848-1917', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999) p. 99-175, aldaar 126.

⁶⁹ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, 'Toelichting op het beginselprogramma', p. 4.

De Partij staat open voor personen van zeer verschillende levensovertuiging, die instemmen met haar beginselprogramma. Zij erkent het innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht en waardeert het in haar leden, als zij dit verband ook in hun arbeid voor de Partij duidelijk doen blijken. Zij verwerpt echter principieel, en voor de tegenwoordige verhoudingen in Nederland ook praktisch, de organisatie van het politieke partijleven op de grondslag van een godsdienstige belijdenis (antithese).⁷⁰

Volgens Gerard van Walsum, lid van de beginselprogrammacommissie van de PvdA en vier jaar later opvolger van Oud als burgemeester in Rotterdam, waren de ideeën van Oud niet zuiver in de leer van de doorbraak. Zeven dagen na de oprichtingsvergadering van de VVD schreef Van Walsum in PvdA-dagblad *Het Vrije Volk* dat Oud nooit had begrepen wat de doorbraak betekende. Volgens Van Walsum betekende de doorbraak 'de aanvaarding van het beginsel, dat het socialisme niet aan één bepaalde levensbeschouwing is gebonden'.⁷¹ Hiermee bekritiseerde Van Walsum de VVD-voorman op twee fronten. Enerzijds hadden de ideeën van Oud over klassenstrijd en antithese geen waarde, aangezien de doorbraak betrekking had op het socialisme. Het verenigen van het liberalisme met deze doorbraakideeën heeft geen waarde, zo impliceerde Van Walsum. Anderzijds vond Van Walsum dat de VVD zich als een christelijke partij positioneerde: 'Het is alles Christendom boven geloofsverdeeldheid wat de klok slaat'.⁷² De PvdA viel echter niet alleen de VVD aan op de zuiverheid van de doorbraakideeën: andersom was er ook kritiek. In de toelichting van het beginselprogramma van de VVD hadden de liberalen het vuur al geopend op de sociaaldemocraten. Die kritiek volgde op de toelichting van de opvatting van de VVD over het partijstelsel, die in de tegenstelling van beginselen gerechtvaardigd zou worden, een idee dat in Sint-Michiëlsgestel ook gedeeld werd. Hierover schreven de liberalen: 'Wij kunnen het in dit verband slechts betreuren, dat in onze jaren dit besef verzwakt werd, doordat een grote partij als de P.v.d.A. zich bij haar ontstaan een program-partij en geen beginsel-partij noemde'.⁷³

Vaststellen of de PvdA of de VVD zuiverder was in de beginselen van de doorbraak is voor dit onderzoek maar beperkt interessant. Wel is interessant dat de ideeën van Oud, zoals weergegeven in de beginselverklaring en in zijn toespraak, veel overeenkwamen met belangrijke idealen uit de doorbraakgedachte. Dat is opvallend, temeer daar de VVD zich nooit als doorbraakpartij heeft gepositioneerd, al had Oud als vrijzinnig-democraat in 1945 wel vermelding gemaakt van zijn 'volle

⁷⁰ DNPP, Beginselprogramma Partij van de Arbeid, 1947, geraadpleegd via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f16453e40d> (28 juni 2017).

⁷¹ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 15, 'Mr. Oud en de doorbraak' in *Het Vrije Volk*, 31 januari 1948.

⁷² NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 15, 'Mr. Oud en de doorbraak' in *Het Vrije Volk*, 31 januari 1948.

⁷³ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, 'Toelichting op het beginselprogramma', p. 2.

sympathie' voor de plannen van de NVB.⁷⁴ Dat dit ideeën van Oud waren en niet van Stikker blijkt uit de toespraak van de laatste, waarin Stikker op geen enkele manier laat blijken dat hij zich verwant voelt met het doorbreken van de antithese en klassenstrijd of met het begrip volkspartij. Van Walsums reactie laat echter zien dat die nabijheid in ideeën wel gevoeld werd in de PvdA. Immers, als die nabijheid en angst voor concurrentie niet werd gevoeld, zou het niet nodig zijn geweest om een partij die zich niet profileerde als doorbraakpartij te verwijten dat deze daadwerkelijk geen doorbraakpartij was.

Onder het leiderschap van Oud maakte de VVD een gestage maar zekere groei door. Waar de PvdV in 1946 met zes van de honderd zetels vertegenwoordigd was in de Tweede Kamer, kwam onder Ouds leiderschap de VVD in 1948 met acht zetels binnen. Van acht zetels groeide de partij naar negen zetels in 1952 en in 1956 haalde de VVD eenzelfde aandeel van het electoraat binnen. Echter, omdat het aantal zetels per 1956 verhoogd was van 100 naar 150, groeide in 1956 de VVD-fractie naar dertien zetels. De eerste echte klapper voor de VVD kwam in 1959, toen Oud voor het laatst de VVD-lijst aanvoerde. In dat jaar haalde de partij negentien zetels. Het ledenaantal groeide eveneens van een ruime 20.000 leden in 1949 tot zo'n 30.000 leden rondom Ouds aftreden in 1963. Tussentijds, in het jaar van de historische overwinning van 1959, bereikte de VVD nog een hoogtepunt van 35.000 leden.⁷⁵

Verzilvering van deze groei in kabinetsdeelname lukte, zij het beperkt. Aan het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951) nam de VVD met één minister deel. Dirk Stikker mocht namens de partij aanschuiven als minister van Buitenlandse Zaken. Dit kabinet was op een zeer brede basis geformeerd, gesteund door de KVP, PvdA, CHU en VVD, in totaal 76 van de 100 zetels. Dit was wegens de noodzakelijke grondwetswijziging ten behoeve van de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië, waarvoor een meerderheid van twee derde vereist was. Omdat het ministerschap van Stikker onverenigbaar werd geacht met diens partijvoorzitterschap, schoof Oud als ondervoorzitter van de VVD door naar deze positie.⁷⁶ Het einde van het kabinet-Drees-Van Schaik ontstond door een conflict tussen Stikker en Oud over Indonesië. Minister Stikker stond een gematigde lijn voor, wat niet gewaardeerd werd in de VVD-gelederen en voor Oud reden was een harde lijn te kiezen. Hij diende een motie in die het kabinetsbeleid scherp afkeurde. Hoewel deze niet werd aangenomen, betekende de VVD-steun voor de motie wel het einde van het kabinet. Echter, zonder verkiezingen of veel andere problemen maakte het kabinet een doorstart onder de naam Drees I.⁷⁷ Na Drees I was de VVD zeven jaar tot de oppositie veroordeeld, aangezien de rooms-rode partners aan elkaar bleven vasthouden.

⁷⁴ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 13, rede voor V.D.B. te Rotterdam, 22 juni 1945, p. 9.

⁷⁵ Gerrit Voerman en Erwin Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig Jaar VVD* (Meppel 2008) p. 93-135, aldaar 98-99.

⁷⁶ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 61.

⁷⁷ Ibidem, p. 72-73.

Pas na de monsteroverwinning van 1959 kon de VVD weer aanschuiven in de ministerraad, nu in het confessioneel-liberale kabinet van KVP, VVD, ARP en CHU onder leiding van KVP-premier De Quay.

1.3 De volkspartij in strategie

De posities van partijvoorzitter en fractievoorzitter in de Tweede Kamer zou Oud tot zijn aftreden in 1963 blijven verenigen, waardoor hij voor een periode van vijftien jaar een ongekeerde invloed in de partij uitoefende. In de monografie *40 jaar vrij en verenigd* omschreven Koole, Lucardie en Voerman Oud als 'oppermachtig' binnen de partij, met maar één persoon die zich met hem kon meten: Harm van Riel, ondervoorzitter van het VVD-hoofdbestuur en fractievoorzitter in de Eerste Kamer.⁷⁸ De oppermacht van Oud komt naar voren in de archieven van Van Riel en een andere invloedrijke VVD'er in deze periode: Henk Korthals, de beoogde kroonprins van Oud en vicepremier in het kabinet-De Quay. Het materiaal dat Van Riel en Korthals bewaard hebben uit deze periode betreft voor een belangrijk deel kopieën van redevoeringen of artikelen van de partijleider. De toenmalige dominantie van Oud dringt op deze manier door in het heden. In de onderstaande twee paragrafen wordt behandeld hoe de volkspartij terugkwam in de electorale strategie van de VVD. Wegens Ouds dominantie als eerste strateeg en woordvoerder zijn beide terreinen vooral zijn domein geweest: als partijvoorzitter kon hij de electorale strategie uitstippelen en als partijleider kon hij deze verwoorden, en andersom. Dit kwam naar voren bij Ouds invloed op het verkiezingsprogramma. Elk partijprogramma onder zijn leiderschap werd door hem geschreven, omdat hij er als fractievoorzitter in de Tweede Kamer mee aan de slag moest. De invloed van de leden op deze programma's was daarnaast beperkt: tot 1963 kwam het niet voor dat er een amendement werd aangenomen dat door de partijtop ontraden was.⁷⁹ Deze dominantie heeft tot gevolg dat de onderstaande verhandeling primair gericht is op hoe de volkspartij in uitingen van Oud zichtbaar werd.

Terug naar het kabinet Drees-Van Schaik. Dit kabinet vormde de tweede achtereenvolgende teleurstelling van Oud in de sociaaldemocraten. Na de mislukte samenwerking in de PvdA lukte het de VVD'er ook niet om effectief samen te werken met de PvdA in het kabinet. In onderlinge conflicten, bijvoorbeeld over prijsbeheersing en belastingverhogingen, delfden de liberalen het onderspit ten opzichte van de sociaaldemocraten. De teleurstelling hierover was groot bij de VVD.⁸⁰ Volgens historici was het die teleurstelling, samen met de behoefte aan profilering door polarisatie en de ideologische

⁷⁸ Ibidem, p. 73.

⁷⁹ Ibidem, p. 74-75.

⁸⁰ Gerrit Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952' in: Patrick van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) p. 83-95, aldaar 94.

traditie van het liberalisme, die de basis vormde voor de antisocialistische koers van de VVD.⁸¹ Deze antisocialistische koers ging voor Oud zo diep dat hij zelfs sprak over een nieuwe antithese in het Nederlandse partijlandschap, een antithese tussen socialisten en niet-socialisten.⁸²

Dat deze antithese deel was van een uitgekiende langetermijnstrategie van Oud blijkt uit de zorgvuldigheid waarmee hij het frame opzette. Hij bedacht zijn eigen variant op de tegenstelling tussen progressieven versus conservatieven die de doorbraakdenkers voor ogen hadden.⁸³ In zijn toespraak voor de Algemene Vergadering van de VVD in 1953 schilderde Oud juist de sociaaldemocraten af als verstokte conservatieven: 'Spruit bij de socialisten zo duidelijk geringere gezindheid dan bij andere partijen om tegemoet te komen aan de noden der middengroepen uit iets anders voort dan aan het vasthouden aan reminiscenties uit de leer van de klassenstrijd?'⁸⁴ In de nieuwe antithese waren VVD'ers de progressieven, wat Oud verwoordde als dynamisch: 'Het is immers het kenmerk van de liberale stroming, dat zij dynamisch is. Conservatief liberalisme is een uitdrukking die lijdt aan innerlijke tegenspraak. Het echte liberalisme groeit mede met de tijd.'⁸⁵

In de electorale strategie van Ouds antithese was een belangrijke rol weggelegd voor het concept volkspartij. Dat deed hij in de hierboven genoemde rede door de PvdA als klassenpartij af te schilderen, met het verwijt vast te houden aan reminiscenties uit de leer van de klassenstrijd. Dit diskwalificeerde de PvdA als volkspartij. Een variant op dit verwijt gebruikte Oud in zijn congres toespraak van 1959. In deze toespraak ging hij in op de ideologische basis van de sociaaldemocratie en beschreef hij verschillen tussen de radicale marxisten en meer genuanceerde reformisten. Maar ook de reformisten, die in de PvdA volop vertegenwoordigd waren, gingen wat Oud betreft niet vrijuit: 'al wezen de reformisten het voeren van een sociale politiek niet langer af, aan de grondgedachte van de klassenstrijd [...] bleven zij vasthouden.'⁸⁶ De PvdA, zo luidde het impliciete verwijt van Oud, kwam niet op voor alle groepen in de samenleving, want zij gaf geen aandacht aan de kleine zelfstandigen. Naar de mening van Oud waren deze mensen echter net zo kwetsbaar als loonarbeiders. De kwetsbaarheid van de kleine zelfstandigen kon niet worden opgelost met

⁸¹ B.F.M. Otten, ' 'Verbreekt de rode boeien' Het antisocialisme van de VVD in de jaren 1952-1959 in: Patrick van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) p. 97-113, aldaar 98-99.

⁸² NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 31, Artikel 'De nieuwe antithese' in Elsevier Weekblad, 8-11-1952.

⁸³ De Keizer, *Gijzelaars van Sint-Michielsgestel*, p. 52.

⁸⁴ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 24, Rede P.J. Oud op de Algemene Vergadering van de VVD (27-03-1953), p. 12.

⁸⁵ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 24, Rede P.J. Oud op de Algemene Vergadering van de VVD (22-04-1955), p. 8.

⁸⁶ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 24, Rede P.J. Oud op de Algemene Vergadering van de VVD (18-04-1959), p. 9.

overheidsingrijpen, wat zou leiden tot 'onderminning van de volkskracht'⁸⁷ Daarentegen zag de VVD, 'die zich een harmonische belangenbehartiging van alle groepen, waaruit ons volk bestaat, ten doel stelt'⁸⁸, dit wel als een zorg. Ouds antithese culmineerde in het uitsluiten van de PvdA in 1959, het jaar waarin de partij een flinke overwinning boekte bij de Tweede Kamerverkiezingen.

Zo ongeveer de enige openbare kritiek uit de partijgelederen op Ouds koers kwam van JOVD-voorzitter Hein Roethof, het latere PvdA-Kamerlid, die zich niet kon vereenzelvigen met Ouds antisocialisme. In zijn autobiografie stelde Roethof: 'de VVD dreigde [...] een bolwerk te worden van antisocialistische ressentimenten'.⁸⁹ Dit was echter wat Oud beoogde met de antithese: een strijd tussen collectivistische en niet-collectivistische krachten, waarbij de confessionele partijen gedwongen zouden worden om te kiezen. Net als de JOVD in de jaren vijftig heeft ook de historicus B.F.M. Otten weinig warme woorden over voor de antisocialistische houding van de VVD. In een in 1995 verschenen bundel over de verhouding tussen liberalen en socialisten schreef hij: 'de liberalen hadden zich, bij gebrek aan een duidelijke eigen visie op de naoorlogse maatschappelijke en politieke verhoudingen, een vijanddenken eigen gemaakt waar zij niet meer buiten konden.'⁹⁰ De VVD'ers waren volgens Otten 'verzetshelden in een schimmenoerlog die was ontsproten aan hun eigen brein'.⁹¹ Hiermee slaat Otten echter de plank mis. Al in 1953 betoogde PvdA-fractievoorzitter Jaap Burger dat er een duidelijke keuze was 'tussen Oud en Drees'.⁹² Hoewel de confessionelen weigerden hiertussen te kiezen, maakt dit citaat wel helder dat er wat de PvdA betreft een duidelijke tegenstelling lag. Het verschil in deze tegenstelling was slechts wie de beide partijen zagen als conservatief en wie als progressief.

De typering van Pieter Oud door Henk te Velde als 'misschien wel allereerst anticonfessioneel, en dan met name antikatholiek'⁹³, in combinatie met Ouds vroegere betrokkenheid bij de Partij van de Arbeid, roept wellicht vragen op bij oprechtheid van Ouds antisocialisme. Er is hier echter sprake van een schijntegenstelling. Inderdaad heeft Oud zijn eigen partij bewust als non-confessionele volkspartij opgericht; ideeën over geloof en politiek liepen volgens hem immers niet noodzakelijk parallel. Dat betekende voor hem niet dat confessionele partijen geen bestaansrecht zouden hebben: 'Natuurlijk zal de ene groep onder het volk van oordeel kunnen zijn, dat een andere groep zich op de verkeerde grondslag heeft georganiseerd, maar dit blijft altijd een subjectief oordeel. Het objectief oordeel geeft

⁸⁷ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 24, Rede P.J. Oud op de Algemene Vergadering van de VVD (27-03-1953), p. 14.

⁸⁸ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 24, Rede P.J. Oud op de Algemene Vergadering van de VVD (27-03-1953), p. 13.

⁸⁹ Hein Roethof, *Dwars over het binnenhof. Herinneringen van een liberale socialist* (Utrecht 1990) p. 105.

⁹⁰ Otten, 'Het antisocialisme van de VVD in de jaren 1952-1959', p. 113.

⁹¹ Ibidem, p. 106.

⁹² Mellink, 'De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie', p. 41.

⁹³ Te Velde, 'De partij van Oud en Wiegel', p. 32.

de vrije stembus.⁹⁴ Hoewel Oud dus tegen confessionele partijvorming was, voerde hij geen kruistocht tegen het bestaansrecht van confessionele partijen. Wel sprak Oud de verwachting uit dat de confessionele partijen onder de antithese van socialistische en niet-socialistische partijen zouden lijden als ze geen kleur zouden bekennen.⁹⁵ De wens zou echter vader van deze gedachte kunnen zijn geweest. De oorzaak van de typering van Oud als anticonfessioneel lijkt bij Harm van Riel vandaan te komen. In een in 1970 uitgegeven bundel interviews met Van Riel, afgenomen door Vrij Nederland journalist Joop van Tijn, typeert Van Riel de in 1968 overleden Oud als volgt: 'Hij was bij uitstek ónconfessioneel. Hij deed ook nooit moeite zich in confessionele gedachtengangen te verdiepen.'⁹⁶ Dit is opvallend. Immers, in Van Riels uitspraak werd Oud niet als anticonfessioneel getypeerd, maar als niet-confessioneel. Of de 'overtuigd vrijzinnige protestantse'⁹⁷ Oud nooit moeite deed zich in confessionele gedachtegangen te verdiepen, is een uitspraak die misschien beter aan Van Riel gelaten kan worden. Maar zijn uitspraak dat Oud bij uitstek onconfessioneel was, klopte.

Het lukte Oud niet om met zijn nieuwe antithese de confessionele kiezers of partijen te dwingen tot een keuze voor collectivistisch of niet-collectivistisch. De confessionelen bleven afwisselend met sociaaldemocraten en liberalen regeren. Ook behielden KVP, ARP en CHU hun meerderheid in het parlement tijdens Ouds leiderschap. Wel is een ontwikkeling van de betekenis van links en rechts zichtbaar in de strategie van Oud. Gedurende de negentiende eeuw werden liberalen en vrijzinnigen als links beschouwd aangezien zij non-confessioneel waren. Zij stonden tegenover de rechtse godsdienstige partijen. In de eerste helft van de twintigste eeuw streed deze scheiding van links en rechts om dominantie met een sociaaleconomische dimensie, waarin collectivistische partijen het nieuwe links waren en niet-collectivistische partijen het nieuwe rechts. Dat Oud zijn antithese formuleerde op de sociaaleconomische as past in de dominantie van deze nieuwe interpretatie van links en rechts na de Tweede Wereldoorlog.⁹⁸

1.4 Liberale doorbraak

Tijdens zijn leiderschap was Oud de VVD en de VVD was Oud. Deze dominantie heeft ervoor gezorgd dat hij zijn stempel op vele aspecten in de partij heeft kunnen zetten. Zo ook op het begrip volkspartij,

⁹⁴ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 31, Artikel 'De nieuwe antithese' in Elsevier Weekblad (8-11-1952), p. 1.

⁹⁵ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 31, Artikel 'De nieuwe antithese' in Elsevier Weekblad (8-11-1952), p. 6.

⁹⁶ Van Tijn, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, p. 46.

⁹⁷ H.J.L. Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloeiër', in: Henk Vonhoff e.a., *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen* (Houten 1998) p. 20-36, aldaar 30.

⁹⁸ Ruud Koole, 'Twee gezichten van vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: Gerrit Voerman e.a. (red.), *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme* (Amsterdam 1991) p. 32-53, aldaar 33.

een begrip dat hij zelf in de VVD geïntroduceerd heeft. Dit begrip volkspartij was verbonden met andere ideeën uit de doorbraakgedachte, zoals de strijd tegen antithese en klassenstrijd en het streven naar zuivere tegenstellingen in de politiek, ideeën die Oud allemaal op een bepaalde manier liet terugkomen in zijn politieke uitingen. Hierbij moet vermeld worden dat Oud en de VVD zich expliciet niet manifesteerden als doorbraakpartij. Sterker nog, de partij sprak zich uit tegen de doorbraak. In een in Elsevier verschenen artikel met de naam 'De doorbraak wordt duur bekocht', beklagde Oud zich over de opstelling van de PvdA in de discussie over een aanpassing van de crematiewetgeving, een aanpassing die volgens Oud beperkend was voor de geestelijke vrijheid. Die opstelling was naar mening van Oud het gevolg van de doorbraak: de PvdA had de geestelijke vrijheid prijsgegeven om maar aan zoveel mogelijk geloofsrichtingen in de partij concessies te doen. De VVD had dit uiteraard nooit laten gebeuren, aldus de liberale voorman.⁹⁹ Een ander voorbeeld van het afzetten tegen de doorbraak vond plaats na de gemeenteraadsverkiezingen van 1949, waarbij de PvdA inleverde en de VVD stemmen won. Volgens het partijblad *Vrijheid & Democratie* bleek hieruit dat de vrijzinnigen tot inkeer waren gekomen: 'de doorbraak is doorbroken'¹⁰⁰, juichte de redactie.

De historicus Mellink stelt in zijn artikel over de polarisatiestrategie van de PvdA dat de VVD zich 'afstemde' op de doorbraak.¹⁰¹ Dat is goed mogelijk. Het proces lijkt echter anders te zijn gegaan dan de afstemming die Mellink beschrijft. Immers, Oud was al overtuigd van veel basisbeginselen van de doorbraak voor de Partij van de Arbeid überhaupt was opgericht, wat blijkt uit de toespraak die hij uitsprak voor de VDB-afdeling Rotterdam in 1945. Tevens is de argumentatielijn van Oud tussen 1945 en 1948 redelijk constant: de partijvernieuwing was wat hem betreft een goede ontwikkeling, de socialistische ideologie niet. Opmerkelijk is dat weinig andere VVD-politici op dezelfde manier het gedachtegoed uitdroegen. Mogelijk had dit ermee te maken dat er behalve Oud weinig prominente VVD'ers afkomstig waren uit de VDB, waar de ideeën uit de doorbraak in tegenstelling tot bij de PvdV wel aansloegen. De meeste prominente VVD'ers waren afkomstig uit de PvdV, zoals Molly Geertsema, Henk Korthals, Harm van Riel en Edzo Toxopeus, of sloten zich pas na de oprichting van de VVD aan, zoals Frits Korthals Altes, Haya van Someren, Henk Vonhoff en Hans Wiegel. Deze uitzonderingspositie van Ouds interpretatie van de volkspartij staft het argument van Voerman dat een groot deel van de vrijzinnige stroming voor het liberalisme verloren ging.¹⁰²

Ondanks Ouds dominantie in de partij gingen er ook andere interpretaties van het begrip volkspartij rond in de VVD. Een voorbeeld is de inbreng van het hoofdbestuurslid Stoel Feuerstein tijdens de hoofdbestuurvergadering van 29 april 1950: 'De heer Stoel Feuerstein vraagt, mede gezien

⁹⁹ NL-HaNA, 2.21.252, P.J. Oud, 1904-1970, inventarisnummer 31, Artikel 'De doorbraak wordt duur bekocht' in Elsevier Weekblad (19-02-1955) p. 3.

¹⁰⁰ *Vrijheid en Democratie*, nr. 65, 24 juni 1949, p. 3.

¹⁰¹ Mellink, 'De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie', p. 39.

¹⁰² Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans', p. 89.

de uitslag van de verkiezingen, of het niet mogelijk is door een vertrouwelijk rondschrijven de klimaatverandering (Volkspartij) van onze partij te stimuleren, te beginnen bij de besturen van de afdelingen.¹⁰³ Uit de daaropvolgende reactie van hoofdbestuurlid Spaanderman blijkt hoe de klimaatverandering en de onderstreping van 'Volks' geïnterpreteerd dienen te worden: 'Ook de heer Spaanderman is van mening, dat bijv. in het Gooi de geest van de besturen niet juist is en de "werkers" te veel gedésavouéerd worden.'¹⁰⁴ Feuerstein suggereerde in zijn inbreng dat de partijcultuur hem te elitair was, iets waar Spaanderman mee instemde. Hieruit wordt duidelijk dat Feuerstein en Spaanderman de status van volkspartij niet ontleenden uit de politiek of ideologie van de partij, maar uit de cultuur, een scherp verschil met Ouds interpretatie.

In de brochure *Opgaande Lijnen*, volgens Frits Korthals Altes eind jaren vijftig de belangrijkste brochure van de VVD¹⁰⁵, klinkt een electorale opvatting van de volkspartij door. Deze brochure stelt dat het onderscheidend is voor een volkspartij dat zij alle klassen van het volk tot haar achterban kan rekenen.

Hebt U er in dit verband wel eens aan gedacht dat bij de Provinciale Statenverkiezingen in 1958 de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie ruim 658.000 stemmen kreeg, en dat er maar enkele tienduizenden Nederlanders een hoog inkomen hebben? Velen van die welgestelden stemmen op de confessionele partijen en een aantal hunner tegenwoordig op de Partij van de Arbeid. Men vindt in alle partijen welgestelden, middenstanders en arbeiders. Het is daarom niet behoorlijk en eigenlijk belachelijk om te stellen dat de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie geen echte volkspartij is.¹⁰⁶

De culturele en electorale interpretaties van het begrip volkspartij vormden alternatieven voor Ouds ideologische opvatting. Hoewel deze interpretaties in de jaren vijftig beperkt zichtbaar waren, zouden ze aan belang winnen in de jaren zestig en zeventig, toen er een grotere diversiteit aan opvattingen zichtbaar werd in de VVD.

In 1963 kwam het tijdperk-Oud ten einde. Als gevolg van de teleurstellend verlopen Provinciale Statenverkiezingen van 1962 escaleerde een conflict tussen Oud en Van Riel en begonnen de kamercentrales binnen de VVD zich te roeren. Ouds positie wankelde, wat voor hem aanleiding was om op 77-jarige leeftijd af te zien van het lijsttrekkerschap.¹⁰⁷ Tijdens zijn leiderschap heeft hij een enorme invloed gehad op het begrip volkspartij: niet alleen als degene die het begrip inbracht, maar

¹⁰³ NL-HaNA, 2.21.197 H. van Riel, 1907-1980, inventarisnummer 43, Notulen Hoofdbestuursvergadering 29-04-1950, p. 4.

¹⁰⁴ NL-HaNA, 2.21.197 H. van Riel, 1907-1980, inventarisnummer 43, Notulen Hoofdbestuursvergadering 29-04-1950, p. 4.

¹⁰⁵ Korthals Altes, *Zeven politieke levens*, p. 37.

¹⁰⁶ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, 'Brochure opgaande lijnen', p. 3.

¹⁰⁷ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 85-86.

ook door de manier waarop hij met de volkspartij geassocieerde begrippen als de strijd tegen klassenstrijd en antithese en de zuivere opvatting van politiek in zijn argumentatie verweefde. In zijn argumentatie hanteerde Oud een op het liberalisme en de VVD toegesneden opvatting van de doorbraakgedachte. Wegens zijn vijftienjarige leiderschap over de partij is het derhalve niet overdreven om te stellen dat de doorbraakgedachte in deze periode ook significante invloed had op het denken en de strategie van de VVD als geheel, ook al distantieerde de partij zich van het idee zelf een doorbraakpartij te zijn.

Deze distantiëring heeft er waarschijnlijk aan bijgedragen dat uit de VVD-gelederen nooit de suggestie naar voren kwam dat de doorbraakgedachte invloed heeft gehad op de partij, wat wegens de liberale dominantie in de eigen historiografie invloed gehad kan hebben op de geschiedschrijving over de VVD. Dat betekent niet dat de bovenstaande conclusie volledig nieuw is. Al in 1960 schreef het Tweede Kamerlid Leo Albering van de KVP tijdens een lezing voor de VVD-kadertraining de VVD een gematigd doorbraak karakter toe:

...hoewel een ander aspect der doorbraakpartij bij haar duidelijk aanwezig is, een aspect dat steeds meer naar voren springt: het verwerven van aanhang uit de verschillende levensovertuigingen. Dit kan een aanwijzing zijn, dat de doorbraakgedachte in de V.V.D. veld wint.¹⁰⁸

Los van de richting van de trend die de KVP'er hier suggereerde, blijkt uit het bovenstaande hoofdstuk dat Albering zeker gelijk had met betrekking tot de aanwezigheid van de doorbraakgedachte in de VVD.

¹⁰⁸ NL-HaNA, 2.21.197 H. van Riel, 1907-1980, inventarisnummer 8, Inleiding Katholicisme en liberalisme door L.A.H. Albering, Secretaris der K.V.P., lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 26 november 1960, p. 9.

2. De volkspartij opgeschud (1963-1972)

Nog voor het tijdperk-Oud goed en wel ten einde was gekomen, bleek in 1962 al dat een nieuwe tijd was aangebroken in de VVD. De klarenstoot van deze nieuwe tijd kwam van de redactie van het onafhankelijke tijdschrift *Liberaal Reveil*, opgericht in 1956 op initiatief van een aantal (voormalige) leden van de JOVD met als doel de discussie in de partij op gang te brengen.¹⁰⁹ In een groot artikel reflecteerde de redactie op de voor de VVD slecht verlopen gemeenteraadsverkiezingen van mei 1962, die volgden op de al even teleurstellende Provinciale Statenverkiezingen in maart dat jaar. 'De klap is flink aangekomen. Hoe men de cijfers ook groepeerd, de VVD is bij de laatste verkiezingen de grote verliezer geweest', aldus de redactie.¹¹⁰ In het artikel werden de oorzaken van de uitslag geanalyseerd. Een van de oorzaken moest gezocht worden in het imago van de partij.

Wij voeren de naam Volkspartij. Maar zijn wij dat werkelijk in de ogen van al die buitenstaanders? Of zijn wij nog bedroevend ver af van de gepretendeerde klasloosheid? De VVD wil geen werkgeverspartij zijn. Goed, maar dat mag zij dan wel eens een beetje beter accentueren dan tot nog toe is gebeurd.¹¹¹

In het officiële ledenorgaan van het hoofdbestuur, *Vrijheid en Democratie*, reageerde een rubriek van deze redactie als door een wesp gestoken. Tien discussievragen stelde *Vrijheid en Democratie* aan de redactie van *Liberaal Reveil*, met als doel te laten zien dat het discussieblad onredelijk en onverstandig gehandeld had. De tiende vraag had betrekking op het bovenstaande verwijt:

Moet L.R. tenslotte niet beamen, dat het lichtvaardig, zonder op tafel gelegde duidelijke bewijzen, wekken van de suggestie, dat de VVD geen progressieve liberale volkspartij is, maar een "conservatieve" politiek volgt en niet duidelijk accentueert geen "werkgeverspartij" te zijn, de slechtste dienst is welke men de partij kan bewijzen, omdat het overleefde legenden weer nieuw leven tracht in te blazen?¹¹²

Beide redacties gebruikten ferme woorden. Dit legt de gevoeligheid bloot die bestond bij het begrip volkspartij en bij de beeldvorming daaromtrent. De VVD vreesde blijkbaar bekend te staan als partij voor vermogenden. Een tweede ongemak was dat *Liberaal Reveil* een openbare discussie voerde, 'terwijl op de jaarvergaderingen van de partij door de uit het gehele land aanwezige afgevaardigden

¹⁰⁹ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 82.

¹¹⁰ Th. H. Joekes (e.a.), 'Zichzelf blijven. Toekomstbespiegelingen over de VVD', *Liberaal Reveil* 6 (1962-1963) 1, p. 3-8, aldaar 3.

¹¹¹ Joekes (e.a.), 'Toekomstbespiegelingen over de VVD', p. 5.

¹¹² *Vrijheid en Democratie*, nr. 709, 13 december 1962, p. 5.

nimmer kritiek van betekenis [...] is geleverd'.¹¹³ Volgens Korthals Altes zou het gebrek aan discussie veranderen in jaren die volgden: 'Tussen 1962 en 1969 was de VVD een partij geworden waarin meningsvorming een ruime plaats had gekregen.'¹¹⁴ De geest was uit de fles en daar kon de redactie van *Vrijheid en Democratie* niets meer aan veranderen.

2.1 Van Riel(isme) en Geertsema(nie)

Door het wegvallen van Oud ontstond een machtsvacuüm in de partij. Als lijsttrekker werd Oud opgevolgd door Edzo Toxopeus, minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-De Quay (1959-1963) en het kabinet-Marijnen (1963-1965). Hoewel de partij onder zijn lijsttrekkerschap in 1963 drie zetels verloor en er in 1967 slechts een terugwon, werd dit gezien de omstandigheden niet als een slecht resultaat beschouwd. Immers, men dacht dat het resultaat in 1963 zonder Toxopeus' inbreng slechter zou zijn uitgevallen, terwijl in 1967 de entree van electorale concurrent D66 in de Tweede Kamer geen verlies had veroorzaakt.¹¹⁵ In 1971 verloor de partij onder leiding van Molly Geertsema de zeventiende zetel die er bij de vorige verkiezingen bij was gekomen. Deze resultaten waren weliswaar minder goed dan de uitslag van de verkiezingen in 1959, maar wel structureel beter dan alle eerdere verkiezingsuitslagen. Toch was er een sluimerende ontevredenheid en onzekerheid in de partij. Er was immers wat veranderd ten opzichte van de vorige periode van electorale stabiliteit voor de VVD, van 1948 tot 1956, toen de partij bij drie achtereenvolgende Tweede Kamerverkiezingen acht, acht en negen zetels haalde. Het verschil zat in de toegenomen electorale volatiliteit bij andere partijen. De confessionele partijen KVP, ARP en CHU verloren bij de verkiezingen van 1963, 1967 en 1971 gezamenlijk zeventien zetels, terwijl de PvdA er met negen zetels verlies ook niet van wist te profiteren. Deze zetelwinst ging naar vele nieuwe partijen: eerst de Pacifistisch Socialistische Partij en de Boerenpartij, daarna D66 en DS'70.

Voor VVD'ers veroorzaakte dit een dilemma: zij zagen de verzuiling afbrokkelen, waardoor steeds minder mensen hun stem lieten bepalen door hun sociale klasse of geloofsopvatting, maar wisten als partij die was opgericht als klasseloos en geloofsneutraal hier niet van te profiteren. Interessant is de opvatting van Henk Vonhoff, die vanaf 1963 als een van de vernieuwende 'rebellens'¹¹⁶ in het Hoofdbestuur plaats had genomen. In 1965 schreef hij dat liberalen nooit verzuild waren geweest, maar door een standsmuur afgescheiden waren van andere delen van de maatschappij. Doordat die muur verdween, veranderde de VVD volgens Vonhoff in een echte volkspartij.¹¹⁷ Vonhoffs opmerking laat zien dat de VVD wel degelijk doorhad dat de verzuiling tot een eind kwam. Van een

¹¹³ *Vrijheid en Democratie*, nr. 709, 13 december 1962, p. 5.

¹¹⁴ Korthals Altes, *Zeven politieke levens*, p. 61.

¹¹⁵ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 93 en Te Velde, 'Partij van Oud en Wiegel', 35.

¹¹⁶ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 92.

¹¹⁷ Henk Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme* (Baarn 1965), p. 11-12 en 268.

transformatie in een volkspartij, die Vonhoff in 1965 al pretendeerde, was echter electoraal nog zeker geen sprake.

Er was ten tijde van dit machtsvacuüm niet een leider die dit dilemma ter hand kon nemen. Toxopeus, die na twee keer lijsttrekkerschap werd opgevolgd door de progressieve VVD'er Geertsema, wisselde ook met deze laatste het fractievoorzitterschap af. Geertsema was gedurende het kabinet Marijnen al de fractievoorzitter, maar nadat dit kabinet in 1965 viel, nam Toxopeus het over. Dit duurde tot 1969, toen Toxopeus vertrok naar Groningen als Commissaris van de Koningin en Geertsema opnieuw fractievoorzitter werd.¹¹⁸ Niet alleen Toxopeus en Geertsema kregen een prominente positie, ook Van Riel manifesteerde zich na het wegvallen van Oud nadrukkelijker. Hij had het ondervoorzitterschap van het hoofdbestuur moeten neerleggen, aangezien besloten was dat het fractievoorzitterschap in een van de twee kamers van het parlement niet verenigbaar was met het (onder)voorzitterschap. Desondanks kon hij uit hoofde van zijn functie blijven aanschuiven als adviseur.¹¹⁹ Mark Verheijen beschrijft hoe de aanpak van Van der Pols, de 'niet-politieke'¹²⁰ opvolger van Oud als partijvoorzitter, meer ruimte liet aan Van Riel.¹²¹ Deze ruimte gaf Van Riel de mogelijkheid om zich op de rechterflank te profileren.¹²² Zo ontstond in de periode 1963-1972 een onoverzichtelijk beeld van het VVD, waarbij Geertsema en Toxopeus stuivertje wisselden, Van Riel zich nadrukkelijk liet gelden en het partijvoorzitterschap tot 1969 in handen was van een apolitek persoon. Niet voor niets beschrijven Gerrit Voerman en Erwin Dijk deze periode in de VVD als 'interregnum'.¹²³

Toxopeus en Geertsema waren later dan Van Riel in de hogere regionen van de VVD doorgedrongen. Toxopeus werd in 1956 Tweede Kamerlid, Geertsema in 1959. Van Riel daarentegen was al in 1946 lid van het dagelijks bestuur van de PvdV en werd in 1949 VVD-ondervoorzitter. Bij het zoeken van (dis)continuïteit in opvattingen over het begrip volkspartij tussen de periode-Oud en het interregnum is Van Riel een goed uitgangspunt. Hij vormde in zijn persoon immers een brug tussen de jaren vijftig en zestig. In het vorige hoofdstuk bleek hoe Ouds visie op de volkspartij, als partij voor het hele volk ongeacht geloofsopvatting en sociale klasse, sterk verweven was met een opvatting over hoe partijen in een ideale situatie georganiseerd dienden te worden. Bij bestudering van Van Riels opvatting over het partijstelsel blijkt dat de visies van de twee op dit vlak niet parallel liepen. In 1967 schreef Van Riel:

¹¹⁸ Te Velde, 'De partij van Oud en Wiegel', p. 35.

¹¹⁹ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 88-90.

¹²⁰ W.J.A. van den Berg, 'K. van der Pols. Voorzitter tussen 'oud en nieuw'', in: Henk Vonhoff e.a., *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen* (Houten 1998) p. 62-82, aldaar 79.

¹²¹ Verheijen, *Harm van Riel*, p. 124.

¹²² Te Velde, 'De partij van Oud en Wiegel', p. 35.

¹²³ Voerman en Erwin Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne partij', p. 112.

In zeer grote lijnen acht ik een oplossing een twee-partijen-stelsel met randversiering. Enerzijds een Nationale partij van algemeen christelijke signatuur, die zou moeten ontstaan uit die groepen in de confessionele partijen en de V.V.D., die het over het ideologische, het economische en het sociale eens kunnen worden, anderzijds een in het ideologische vlak minder traditioneel georiënteerde groepering, die in economics de richting uit wil die de leidende groep in de Partij van de Arbeid naar mijn indruk thans ongeveer voor ogen staat.¹²⁴

Uit het bovenstaande blijkt dat Van Riel het centrale ordeningsprincipe voor een linkse partij ziet ontstaan in hun opvattingen over de economie, iets waar Oud blijkens zijn opvattingen over de 'ware' antithese tussen collectivistische en niet-collectivistische partijen bij aan had kunnen sluiten. Bij Van Riels ordeningsprincipe voor de 'Nationale' partij speelt de christelijke signatuur en de traditionele oriëntatie een rol. Die opvatting schuurde met Ouds mening over de klassieke antithese tussen confessioneel en niet-confessioneel. Dat hier sprake was van een verderstreckend verschil van opvatting werd zichtbaar bij de discussie over een nieuw VVD-beginselprogramma in 1964, waar Van Riel als lid van de commissie die het programma opstelde bij betrokken was. Het voorstel van de commissie bevatte volgens Tweede Kamerlid Klaas van Dijk 'christelijk-historische trekjes' en volgens de historici Koole, Voerman en Lucardie ademde het een 'conservatieve en hier en daar bijna confessionele geest'.¹²⁵ Van Riels opvattingen over vernieuwing van het partijstelsel, gecombineerd met het concept-beginselprogramma waar hij aan bijdroeg, suggereren dat hij zich genuanceerder opstelde dan Oud tegenover de antithese tussen confessionele en niet-confessionele partijen. Hoewel Oud en Van Riel anders dachten over de antithese, stonden hun gedachten met betrekking tot de klassenstrijd wel op één lijn. Van Riel zei in een televisietoespraak daarover het volgende: 'Wat de VVD betreft, zij is nu eenmaal een beginselpartij. Haar streven is erop gericht de laatste resten van de klassenstrijd-gedachte uit het Nederlandse nationale leven weg te werken.'¹²⁶

Dat aan de verschillende gedachten van Oud en Van Riel over het partijstelsel een fundamenteel verschil van mening over de definitie van de volkspartij ten grondslag ligt, blijkt bij analyse van Van Riels opvatting ervan. Tijdens een verkiezingsbijeenkomst in aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 sprak Van Riel: 'Wij vechten voor de samenleving van de gewone man en in die zin zijn wij meer volkspartij dan wie ook.'¹²⁷ Van Riel had er ook over nagedacht

¹²⁴ NL-HaNA, 2.21.197 H. van Riel, 1907-1980, inventarisnummer 9, Artikel voor Dagblad de Stem over "hervorming van het politieke partijwezen in Nederland", 1967, p. 5.

¹²⁵ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 95.

¹²⁶ NL-HaNA, 2.21.197 H. van Riel, 1907-1980, inventarisnummer 9, Toespraak tijdens televisie-uitzending n.a.v. Provinciale Statenverkiezingen", maart 1962, p. 4.

¹²⁷ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1020, 29 mei 1970, p. 9.

hoe de VVD dat in praktische zin moest vormgeven. Hierbij nam hij nadrukkelijk afstand van D66 en haar democratiseringsidealen. Zo schreef *Vrijheid en Democratie*:

De heer Van Riel wees erop dat boeren en de kleine middenstand de grootste last dragen, evenals een groot deel van de gepensioneerden van particuliere bedrijven. “Wettelijke voorzieningen kunnen niet te lang meer uitblijven. In die richting ligt een hoofdtaak”, meende hij. Nog een belangrijke zaak vond hij de aanmoediging van een kwaliteitscontrole op objectieve basis ten dienste van de consument. [...] “Op zulke punten moet de VVD uiterst actief zijn. Dat vertolkt voor een groot deel van de bevolking het begrip volkspartij veel duidelijker dan overvloedig woordgebruik van in de realiteiten des levens onervarenen omtrent gekozen minister-presidenten en burgemeesters en open te leggen ambtelijke dossiers” aldus de heer Van Riel.¹²⁸

Van Riels opvatting van de volkspartij verschilde van die van Oud. Dit verschil vloeit voort uit de andere betekenis die de heren gaven aan het begrip volk. Waar bij Oud een eenheidsopvatting van het Nederlandse volk zichtbaar was, werd bij Van Riel het volk belichaamd door de ‘gewone man’. Een tweede verschil is dat Van Riel ook een extrinsieke waarde verleende aan het begrip. Volgens hem was het belangrijk dat de bevolking zag dat de VVD een volkspartij was. Hieruit blijkt dat terwijl de opvatting van Oud nadrukkelijk ideologisch was, Van Riel ook een electorale toevoeging aan het begrip gaf. In deze electorale interpretatie is niets meer zichtbaar van de liberale doorbraakgedachte die bij Oud naar voren kwam. Overigens zijn de interpretaties van Oud en Van Riel op een belangrijk punt wel in overeenstemming. Beide spraken zij uit dat een volkspartij een partij vóór het volk is. Geen van de beide begrippen heeft betrekking op een volkspartij ván het volk. In de kern werd de volkspartij ook door Van Riel uitgelegd als een partij met bepaalde politieke idealen en strijdpunten, niet als een partij met een groot electoraat of ledenaantal.

Van Riel had geen goede relatie met de twee andere leidende figuren in de VVD in deze periode. Toxopeus kwam regelmatig in conflict met de fractievoorzitter in de Eerste Kamer. Voor Geertsema waren de verhoudingen echter nog verder verzuurd. Een paar jaar na het overlijden van Van Riel zei hij: ‘Mocht ik Van Riel in het hiernamaals ontwaren, dan liep ik met een bocht om hem heen’.¹²⁹ De afstand tussen Geertsema en Van Riel bestond niet alleen op het persoonlijke vlak, ook hun interpretatie van de volkspartij verschilde. Tijdens een speech op het congres van de VVD in 1964 omschreef Geertsema de volkspartij als een partij ‘die niet de belangen van bepaalde groepen wil dienen, omdat ze het politiek van die groepen moet hebben, maar de belangen van alle groepen, voor

¹²⁸ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1020, 29 mei 1970, p. 9.

¹²⁹ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 94.

zover die belangen passen in het algemeen landsbelang.¹³⁰ Deze typering sluit aan bij Ouds veroordeling van partijen die voor een groepsbelang opkomen, zoals hij bij de oprichtingsvergadering van de VVD in 1948 had uitgesproken: 'Wij verwerpen met de meeste beslistheid, dat een partij zou mogen opkomen voor één bepaalde groep of voor enige bepaalde groepen met verwaarlozing van de rechten en belangen van anderen.'¹³¹ Toch waren de interpretaties van Geertsema en Oud niet volledig gelijklopend. Een voorbeeld hiervan is de wijze waarop Geertsema verder in zijn betoog beargumenteerde dat de VVD uitstekend voor boeren opkwam: 'juist daarom hebben wij als volkspartij vier agrarische specialisten in de beide Kamerfracties doen kiezen.'¹³² Hieruit blijkt dat, hoewel de beschrijving van Oud en Geertsema van partijen die opkomen voor het groepsbelang woordelijk weinig afweek, de context waarin de uitspraken gedaan werden wel was veranderd. Immers, de specifieke groepsvertegenwoordiging waar Oud over sprak had betrekking op sociale klasse of geloofsopvatting. In de tijd van Geertsema werden nieuwe scheidslijnen zichtbaar in de politiek. Geertsema adresseerde in zijn toespraak van 1964 impliciet de scheidslijn tussen stad en platteland, waarbij hij beargumenteerde dat zowel stedelingen als boeren door de VVD goed vertegenwoordigd werden. Tegen de achtergrond van de opkomst van de Boerenpartij, die bij de verkiezingen van 1963 plotseling drie zetels had gehaald, is het adresseren van deze scheidslijn door Geertsema goed te begrijpen.

Als VVD'ers hun partij volkspartij noemden geeft dit vaak een beeld van hoe zij hun partij zagen. Ook werd er vaak over de volkspartij gesproken als ideaal of doel, iets wat de partij zou moeten bereiken. Deze tweede context waarin vaak werd gesproken over de volkspartij zegt iets over de strategie: wat moest de VVD bereiken en hoe? In deze tweede context, de strategie van de partij, speelde volgens VVD'er Marco Swart een tegenstelling gebaseerd op de ideeën van Van Riel en Geertsema. Deze tegenstelling beschreef hij in september 1985 in JOVD-discussieblad *LEF* en werkte hij in 1987 nog eens uit in *Liberaal Reveil*.¹³³ Volgens Swart vertegenwoordigden de twee VVD'ers elk een belangrijke stroming in de partij, Vanriëlisme respectievelijk Geertsemanie, wat de bepalende tweedeling in de VVD zou zijn geweest. Vanriëlisme streefde volgens Swart naar maximale macht door middel van een groot zetelaantal en deelname aan regeringen, Geertsemanie stelde de zuiverheid van het liberale beginsel voorop.¹³⁴ In hun monografie ondersteunden Koole, Lucardie en Voerman de

¹³⁰ *Vrijheid en Democratie*, nr. 774, 23 april 1964, p. 1.

¹³¹ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam, p. 28.

¹³² *Vrijheid en Democratie*, nr. 774, 23 april 1964, p. 6.

¹³³ Marco Swart, 'De revolutie', in: Eric Balemans e.a., *Honderd jaar Liberale partijvorming. Themanummer L.E.F.*, (september 1985), p. 73-78 en Marco Swart, 'Innoverend Liberalisme', *Liberaal Reveil* 29 (29 maart 1988) 1, p. 19-22.

¹³⁴ Swart, 'De revolutie', p. 74.

stelling van Swart door twee citaten van Geertsema uit maart 1985 aan te halen: 'ik dacht niet in stemmenaantallen, maar in beginselen' en 'liever klein en zuiver dan groot en verwaterd'.¹³⁵

Alle uitspraken die de onderbouwing vormen voor de tegenstelling tussen Geertsema en Van Riel, zoals die genoteerd zijn door Verheijen enerzijds¹³⁶ en Koole, Lucardie en Voerman anderzijds¹³⁷, zijn gedaan door Geertsema en dateren van na 1980, het jaar waarin Van Riel overleed. Bovendien zat de VVD in de periode dat Geertsema deze uitspraken deed in een diepe crisis: vanaf het najaar van 1984 kwamen de verhoudingen in de partij in toenemende mate onder druk te staan en begonnen politieke kwesties en incidenten de VVD te teisteren.¹³⁸ Deze crisis in de partij stond in scherp contrast met het dan toe historische electorale hoogtepunt van 36 zetels onder leiding van Ed Nijpels in 1982, wat Marco Swart in zijn artikel had omschreven als een 'hoogtepunt van de Wiegeliaanse succesformule', gebaseerd op Vanriëlisme.¹³⁹ Illustratief voor deze achtergrond is de titel van het interview waarin Geertsema de tegenstelling met Van Riel schetste: 'Mr. W.J. Geertsema: Ed, Ed, Ed, wat doe je nou?'¹⁴⁰ Tijdens een congres van de JOVD in 1987, waarbij de tegenstelling tussen Geertsemanie en Vanriëlisme centraal stond, sprak Geertsema verder over de twee begrippen. *Vrijheid en Democratie* berichtte erover:

Met betrekking tot het verschil in opvatting tussen "Vanriëlisten" en "Geertsemanisten" geeft de spreker eerst een korte weergave van de geschiedenis, die tot deze controverse heeft geleid. In het begin van de jaren '70 was de heer Van Riel fractievoorzitter van de Eerste Kamer, terwijl de heer Geertsema de fractie van de VVD in de Tweede Kamer voorzat. Geertsema stond op de bres voor de liberale beginselen. Gezien het van nature beperkte aantal liberalen, betekende dit een pleidooi voor een kleine liberale partij. Van Riel daarentegen stelde dat mensen moest worden verteld wat ze wilden horen, dan zouden ze op de partij stemmen.¹⁴¹

Los van het gegeven dat Geertsema zelf sprak over de tegenstelling en zo bijdroeg aan het idee dat die daadwerkelijk bestond, is het interessant in welk tijdsbestek hij deze 'controverse' positioneerde: begin jaren zeventig. Dit is aan het eind van Geertsema's periode als fractievoorzitter en ten tijde van zijn eerste en enige lijsttrekkerschap. Op 28 april 1971 verloor de VVD onder zijn leiding één zetel en zakte de partij terug naar 16 zetels, waarna Geertsema op 20 juli 1971 het fractievoorzitterschap overdroeg aan Hans Wiegel, de man onder wiens leiding voor de VVD een 'gouden tijd' zou

¹³⁵ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 95.

¹³⁶ Verheijen, *Harm van Riel*, p. 137-140.

¹³⁷ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 95.

¹³⁸ Ibidem, p. 147.

¹³⁹ Swart, 'Innoverend Liberalisme', p. 21,

¹⁴⁰ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 175.

¹⁴¹ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1353, 15 april 1987, p. 18.

aanbreken.¹⁴² Deze achtergrond vormt een cruciale context voor de beoordeling van de in de historiografie geslopen tegenstelling tussen Van Riel en Geertsema over de strategie van de partij. Geertsema, de laatste lijsttrekker die de VVD op 16 zetels had gehouden, zag in de crisis die ontstond vanaf 1984 een kans om het op te nemen voor zijn nalatenschap. Deze nalatenschap zou gekenmerkt worden door een zuiver liberalisme. Het is daarom niet te negeren dat de theorie, bedacht door een VVD'er, slechts gebaseerd was op uitspraken van Geertsema uit de jaren tachtig en hij in 1987 zelf een bijdrage leverde aan een congres dat de tegenstelling tussen Vanriëlisme en Geertsemanie behandelde. Contemporaine informatie uit de jaren zestig en zeventig is niet gebruikt. De historische reflectie door VVD'ers op Vanriëlisme en Geertsemanie zegt meer over de ontwikkeling van de discussie in VVD in de jaren tachtig, dan over de strategie van de partij in de jaren zestig en zeventig.

De strijd tussen Vanriëlisme en Geertsemanie werd geïncubéerd als kiezen tussen een brede volkspartij of een kleine getuigenispartij.¹⁴³ Deze tegenstelling hoeft echter niet zo scherp te zijn geweest als in de discussie wel gesuggereerd is. Immers, zoals eerder in deze paragraaf naar voren kwam, wilde Geertsema in 1964 de VVD aantrekkelijk maken voor boeren en plaatste hij dit in de context van de volkspartij, iets wat zeker als een streven naar verbreding van de partij kan worden opgevat. Verder is op pagina 34 van deze scriptie te lezen dat Van Riel de VVD als strijder voor de samenleving van de 'gewone man' neerzette. Die uitspraak heeft veel weg van een eerdere uitspraak van Geertsema over de belangen van de middengroepen, vlak na zijn stellingname over volkspartij. Geertsema beargumenteerde dat 'de V.V.D., beter dan welke andere partij ook, in staat is voor hun belangen op de bres te staan'.¹⁴⁴ Opnieuw blijkt dat er ook bij Geertsema sprake was van een uitgesproken electorale ambitie. Zonder de onderlinge verschillen tussen Van Riel en Geertsema te bagatelliseren en in acht nemende dat zij een andere opvatting van de volkspartij hadden, kan gesteld worden dat de tegenstelling tussen Vanriëlisme en Geertsemanie een generaliserende historische constructie is.

2.2 Van trots tot achilleshiel

De vermeende tegenstelling tussen Vanriëlisme en Geertsemanie had betrekking op de top van de partij. Nu het debat echter steeds meer in het openbaar gevoerd werd, kwamen ook geluiden uit andere lagen van de partij met elkaar in botsing. Een van de luidruchtigste geluiden in de VVD kwam uit het Liberaal Democratisch Centrum (LDC), formeel opgericht in 1962 uit ontevredenheid over de passiviteit van de partijleiding na de teleurstellende Provinciale Statenverkiezingen van dat jaar.¹⁴⁵

¹⁴² Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 108.

¹⁴³ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1353, 15 april 1987, p. 18.

¹⁴⁴ *Vrijheid en Democratie*, nr. 774, 23 april 1964, p. 1.

¹⁴⁵ Voerman en Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij', p. 106.

Hein Roethof, voormalig voorzitter van de JOVD en de eerste voorzitter van het LDC, verklaarde in zijn autobiografie echter dat het LDC was opgericht na een gesprek dat hij met Henk Korthals had. Korthals kaartte aan dat Van Riel op oorlogspad was rondom de opvolging van Oud, wat voor de toenmalig vicepremier reden was om te bevelen 'aan allen te verzamelen die het voor een vooruitstrevende VVD wilde opnemen.'¹⁴⁶ Roethof kwam hierop in actie en richtte het LDC op. De andere oprichters van het LDC kwamen uit de kringen van het *Liberaal Reveil* en de JOVD, traditioneel de mondiger organisaties binnen en rondom de VVD.¹⁴⁷ Het Centrum wilde een discussie over de koers van de partij op gang brengen, schreef de vicevoorzitter Gab Dorsman in *Liberaal Reveil*. In de afsluiting van het artikel bleek dat het LDC zelf ook ideeën had over de richting van deze koers: die moest vooruitstrevend zijn, want zo zou de partij een echte volkspartij kunnen worden. In tegenstelling tot Oud, Geertsema en Van Riel, stelde het LDC dus nadrukkelijk dat de VVD op dat moment geen volkspartij was, maar er een moest worden. De grootste dreiging die de VVD van dit doel kon weerhouden was volgens het LDC een partij die links van de VVD opgericht zou worden:

Indien een partij aan de rechterzijde van de VVD zou ontstaan, betekent dit naar alle waarschijnlijkheid een zuivering van de VVD door de afsplitsing van de behoudende groep. Door de geringe getalsterkte van deze groep zou een dergelijke splitsing numeriek van weinig betekenis zijn en ideëel gezien een grote opluchting. Wanneer zich aan de linkerzijde van de partij een groep vormt, betekent dit dat de VVD haar doel heeft gemist en nooit zal groeien tot de volkspartij die de oprichters voor ogen stond.¹⁴⁸

Dorsman zette ten behoeve van zijn argumentatie de geschiedenis naar zijn hand. Hoewel Oud zeker wilde dat zijn partij zou groeien, was de partij vanaf het moment van oprichting volgens hem al een volkspartij. Hier was geen extra groei voor nodig. In de argumentatie valt bovendien op dat het LDC een electorale interpretatie van het begrip volkspartij hanteerde. In deze interpretatie was de rechtse volkspartij niet alleen een foute keuze, maar ook onmogelijk. In het rechterdeel van het electorale spectrum waren volgens Dorsman immers te weinig kiezers te behalen om te groeien tot een volkspartij. Een jaar later bood een andere vertegenwoordiger van het Centrum, J. Goedhart, een praktische visie om de noodzakelijke groei te bereiken: het overtuigen van christenen om over te stappen naar de VVD. Hiervoor moest de partij volgens Goedhart iets doen aan haar imago.

Onder de weerstanden die ook voor anderen dan christenen gelden is er de beeltenis van de partij. Al noemen wij ons "volkspartij", "men" ziet ons nog in ruime kring aan voor een werkgeverskliek of voor

¹⁴⁶ Roethof, *Dwars over het binnenhof*, p. 107.

¹⁴⁷ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 96.

¹⁴⁸ G. Dorsman, 'liberaal democratisch centrum. Vaste koers noodzakelijk', *Liberaal Reveil* 6 (1963) 3, p. 13-17, aldaar 16-17.

een vereniging tot steun aan bedreigde meervermogenen, voor conservatieve status-quoverdedigers dan wel voor principiële bestrijders van alles dat “nieuw” is.¹⁴⁹

Zo had het begrip volkspartij in de visie van het LDC twee rollen: niet alleen als beroep op de autoriteit van de oprichters, waardoor de argumentatie extra gewicht kreeg, maar ook diende de volkspartij als spiegel die het Centrum de VVD wilde voorhouden. Dat het LDC in twee verschillende rollen een beroep deed op het begrip volkspartij, laat de waarde ervan zien. Het LDC was niet de enige in de partij dat met een beroep op de oprichters een argument in de partij predikte. Enkele maanden eerder had de redactie van *Liberaal Reveil*, waar de latere partijvoorzitter Haya van Someren op dat moment ook deel van uitmaakte, op eenzelfde wijze de geschiedenis verdraaid:

De liberalen zijn verenigd in een volkspartij. Hetgeen wil zeggen, dat de stichters van de VVD welbewust afstand hebben gedaan van het exclusieve karakter, dat hun politieke groepering voor de oorlog kenmerkte. De volkspartij richt zich tot het gehele volk. Wil de VVD haar kiezersschare behouden en uitbreiden onder een brede laag van de middengroepen en arbeiders, dan zijn veelomvattende voorlichtende activiteiten nodig.¹⁵⁰

Opvallend is dat de auteurs betoogden dat de oprichters van de VVD een breuk met het verleden wilden bewerkstelligen. In het vorige hoofdstuk bleek dat dit niet klopt. Immers, Oud benadrukte juist de continuïteit tussen de Vrijheidsbond en de VDB enerzijds en de VVD anderzijds door de interpretatie van de vooroorlogs liberale leider Van Gijn leidend te maken in zijn eigen interpretatie van de volkspartij. Dat zowel het LDC en het *Liberaal Reveil* een feitelijk incorrect beroep deden op de oprichters van de VVD laat zien dat het collectief geheugen omtrent de volkspartij in de VVD haperde. Hoewel Oud nog in leven was – hij publiceerde in dezelfde editie van *Liberaal Reveil* een artikel over de kabinetsformatie als staatsrechtelijk probleem – liet hij de onjuiste beroepen op zijn ideeën over de volkspartij onweersproken.

Een rode draad in de betogen van het LDC en *Liberaal Reveil* is de kritiek op het elitaire karakter van de VVD. Zij verweten de VVD dat het datgene was geworden waartegen zij altijd had gestreden: een partij gebaseerd op sociale klasse. Dat het begrip volkspartij oorspronkelijk vooral uitsprak afstand te nemen van partijen die op basis van geloofsopvatting waren georganiseerd, zoals in artikel 1 van het beginselprogramma vermeld stond, raakte steeds meer op de achtergrond. Een uitzondering hierop was een weloverwogen betoog van jonkheer W.H.D. Quarles van Ufford, Algemeen Secretaris van de VVD van 1963 tot 1967. Hij schreef over de pretentie en opdracht die het zijn van volkspartij in

¹⁴⁹ *Vrijheid en Democratie*, nr. 771, april 1964, p. 2.

¹⁵⁰ Th. H. Joekes (e.a.), 'AVRO: algemeen of liberaal', *Liberaal Reveil* 7 (1963) 1, p. 15-16, aldaar 15.

geestelijke zin met zich meebracht. In zijn betoog gaf hij de volkspartij eveneens de beide rollen die het begrip kon hebben: als beroep op autoriteit en als spiegel voor de partij. Het verschil met de betogen van het LDC en Liberaal Reveil was dat zijn beroep op autoriteit, dat de jonkheer samenvatte als de 'pretentie' van de volkspartij, feitelijk correct was. Uit deze pretentie leidde hij een opdracht af die een nadrukkelijk electoraal karakter had. Dat wordt zichtbaar in het onderstaande citaat:

Wij vormen een partij, waarin - zoals gezegd - van ouds uiteenlopende geestesrichtingen zijn vertegenwoordigd. Kunnen wij nu ook stellen, dat wij dús ook in geestelijk opzicht een volkspartij zijn en zijn geweest? Dat wij automatisch die pretentie hebben bewaarheid en aan die opdracht hebben voldaan? Deze vragen kunnen niet zonder enig voorbehoud bevestigend worden beantwoord.¹⁵¹

Het manco dat de partij volgens Quarles van Ufford plaagde was een vrijzinnig-protestants imago, dat rooms-katholieken en orthodox-protestanten zou afschrikken om VVD te stemmen of lid te worden van de partij. Dit doorbreken door duidelijk te maken dat het liberalisme vanuit verschillende levensovertuigingen aan te hangen is, kon volgens hem grote kansen bieden. Hierover zei de jonkheer: 'Zeker, beginsel en opdracht van de partij staan voorop, het imago is secundair, doch is voor welslagen van de opdracht, het verwezenlijken van de pretentie van de partij onmisbaar.'¹⁵²

De argumentaties van Quarles van Ufford en het LDC vertonen twee belangrijke gelijkenissen. Beiden richtten zij zich op het in hun ogen onvolmaakte imago van de VVD, dat volgens Quarles van Ufford op geestelijk vlak te eenzijdig was en volgens het LDC op het sociale. Beiden redeneerden zij dat de VVD slechts echt volkspartij kon worden door groei te realiseren. Deze twee overeenkomsten zijn des te opvallender als de grote verschillen in acht worden genomen. Quarles van Ufford was in het Hoofdbestuur geplaatst om de vernieuwingsgezinde Korthals Altes en Vonhoff in toom te houden, waarmee hij een ultieme vertegenwoordiger van het establishment was.¹⁵³ Het LDC bestond uit de mondigste dissidenten in de partij. Dat de bovengenoemde overeenkomsten in argumentatie bestonden, ondanks deze diverse achtergrond, illustreert de dominantie van het electorale discours in de partij.

Waar Quarles van Ufford in de traditie van Oud nog met een zekere trots sprak over de pretentie van de volkspartij en de kansen die deze pretentie bood, was de toon van het LDC een stuk negatiever. In plaats van het benadrukken van een bepaalde kracht, legde het LDC met de term volkspartij juist een pijnlijke achilleshiel van de VVD bloot: VVD-kiezers en zeker VVD-leden waren voor

¹⁵¹ W.H.D. Quarles van Ufford, 'Volkspartij: pretentie en opdracht', *Liberaal Reveil* 9 (1966) 5-6, p. 176-180, aldaar 179.

¹⁵² Quarles van Ufford, 'Volkspartij: pretentie en opdracht', p. 180.

¹⁵³ Korthals Altes, *Zeven politieke levens*, p. 50.

een groot deel afkomstig uit de hogere klassen. Hoewel Quarles van Ufford probeerde om de discussie ook op het geestelijk aspect van de volkspartij te richten, zouden de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 de nadruk binnen de partij verder op het sociale aspect leggen. Een belangrijke reden hiervoor was de opkomst van D66, dat met zeven zetels in de Tweede Kamer kwam en daarbij veel VVD-kiezers trok. Het *Algemeen Handelsblad* schreef hierover: ‘deze uitslag heeft de VVD verder dan ooit verwijderd van haar ideaal een volkspartij te worden.’¹⁵⁴ Dat een liberaal gezind medium als het *Algemeen Handelsblad* stelde dat het voor de VVD onhaalbaar was om een volkspartij te worden, was buitengewoon pijnlijk. De redactie van *Vrijheid en Democratie* ontkende in een reactie echter de problematiek: ‘De VVD acht zich wel degelijk en onbetwistbaar een volkspartij, omdat haar program bewust gericht is op een evenwichtige behartiging van de belangen van het gehele volk. Het driekwart miljoen kiezers, dat zij achter zich weet, is dan ook van zeer veelzijdige samenstelling.’¹⁵⁵ Blijkbaar achtte de redactie deze weerlegging, waarvan een soortgelijke strekking al in de jaren vijftig gebruikt werd¹⁵⁶, niet meer afdoende. Daarom ging het artikel ook in op het vermeende imago van werkgeverspartij, ook al had het *Algemeen Handelsblad* niets in die richting gesuggereerd: ‘Dat de VVD geen volkspartij zou zijn of zelfs, zoals anderen beweren, een "werkgeverspartij" zou zijn, wijzen wij dan ook als een door onze tegenstanders zorgvuldig gecultiveerd maar in steeds breder kring als volstrekt verouderd en onverteerbaar beschouwd fabeltje van de hand.’¹⁵⁷ Deze defensieve houding duidt erop dat de partij zich kwetsbaar voelde ten opzichte van het verwijt een partij voor en door werkgevers te zijn.

Dat de VVD een imagoprobleem had drong ook tot de partijtop door. Op het eerste congres na de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 kwalificeerde Toxopeus het imago van de VVD als ‘een merkwaardige sluipganger, die ons op onze wegen vergezelt en die min of meer bepalend is voor het oordeel dat anderen over onze daden vellen.’¹⁵⁸ In een reactie op de opkomst van D66 stelde het Hoofdbestuur een commissie Kiezer-Gekozone in, onder leiding van Geertsema, die staatkundige hervormingen moest onderzoeken.¹⁵⁹ Naast het bespreken van staatkundige hervormingen reflecteerde de commissie in haar rapportage ook uitgebreid op het imago van de partij; ‘Zo wordt de VVD veelal afgeschilderd en ook gezien – als de partij van het establishment, die veranderingen in de maatschappij met argwaan tegemoet treedt en voor wie de sociale gerechtigheid niet plicht is [...] maar een concessie.’¹⁶⁰ De commissie Kiezer-Gekozone nam niet alleen de problematiek over, zoals

¹⁵⁴ Hoofdredactioneel commentaar, ‘Gesloten deuren’, *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1967, p. 3.

¹⁵⁵ *Vrijheid en Democratie*, nr. 906, 24 februari 1967, p. 6.

¹⁵⁶ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, ‘Brochure opgaande lijnen’, p. 3.

¹⁵⁷ *Vrijheid en Democratie*, nr. 906, 24 februari 1967, p. 6.

¹⁵⁸ *Vrijheid en Democratie*, nr. 909, 17 maart 1967, p. 6.

¹⁵⁹ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 101.

¹⁶⁰ *Vrijheid en Democratie*, nr. 961, 31 mei 1968, p. 6.

die geschetst was door het LDC, ook voor de oplossing van de problematiek had de commissie Kiezer-Gekoze zich laten inspireren door het Centrum: 'Het image zal verbeteren indien de VVD duidelijk laat zien dat zij een brede vooruitstrevende volkspartij wil zijn voor welke de democratie en de geestelijke vrijheid vooropstaan'.¹⁶¹ De conclusies van de commissie Kiezer-Gekoze laten zien dat de ideeën van het LDC aan invloed hadden gewonnen in de partijtop, hoewel de commissie geen nadruk legde op een specifieke sociale of geestelijke interpretatie van het begrip volkspartij. In een speech van Toxopeus voor het VVD-congres in 1969 in Groningen komt hierin wel een nadrukkelijke keuze voor de sociale interpretatie van de volkspartij naar voren. Met het congresseren in Groningen wilde de partij, net als een half jaar eerder in Maastricht, duidelijk maken dat zij aandacht had voor de lokale problematiek.

Ik wil wel zeggen dat de VVD-fractie precies zo zou hebben gesproken als wij nu niet in Groningen bijeen waren gekomen, maar toch is het waar dat de plaats van deze vergadering allen in de VVD, bewindslieden, Kamerleden en partijleden duidelijk drukt met de neus op de problemen die hier bestaan. Dat zijn problemen die de aandacht van een partij als de onze, een partij die volkspartij wil zijn in de ware zin dus, een partij die zich ten doel stelt de bevordering van de belangen van alle bevolkingsgroepen en natuurlijk, hoopt op steun uit al die groepen, ten volle waard zijn. Het gaat immers in het Noorden om werkgevers en werknemers, om zelfstandigen en om al die groepen samen als burgers.¹⁶²

In vergelijking met de toespraak van Geertsema vijf jaar eerder blijkt dat het begrip volkspartij aan verandering onderhevig was geweest. Waar Geertsema in 1964 het begrip volkspartij nog gebruikte om een brug te slaan naar boeren, maakte Toxopeus deze keuze in 1969 niet. Dit terwijl hij eerder in zijn toespraak juist specifieke problemen adresseerde die boeren ervoeren. Toxopeus onderscheidde slechts drie verschillende groepen, werkgevers, werknemers en zelfstandigen, waarmee hij de volkspartij nadrukkelijk in een smalle sociale context plaatste. Dit illustreert een grote verschuiving: de volkspartij veranderde van aanvalspunt in 1964, met als doel het electoraat op het platteland uit te breiden, tot punt van verdediging in 1969, met als doel het imago van werkgeverspartij af te schudden. De druk van binnen en buiten de partij, gevoed door het succes van D66 en het gebrek aan groei bij de VVD, had effect gesorteerd.

Met betrekking tot de opkomst van een liberale partij links van de VVD had het LDC in 1963 gelijk gehad. Dit gaf de ideeën van het LDC meer invloed binnen de VVD, wat blijkt uit overname van plannen en het sociale discours door de partijtop. De organisatie van het Centrum kreeg echter een

¹⁶¹ *Vrijheid en Democratie*, nr. 961, 31 mei 1968, p. 7.

¹⁶² *Vrijheid en Democratie*, nr. 993, 4 april 1969, p. 7.

aantal tegenslagen te verduren. Van de 250 leden die het Centrum telde sloot meer dan de helft zich aan bij D66.¹⁶³ Toch ging het LDC door. Het Centrum nam plaats in een Liberaal Beraad, samen met VVD, JOVD en de Federatie van Liberale Studentenverenigingen, waarvan enkele voorstellen terugkwamen in het verkiezingsprogramma van 1971. Toch was het Centrum teleurgesteld over de resultaten en wilde het bestuur het LDC opheffen. Hoewel een meerderheid voorstander was van opheffing, werd de vereiste meerderheid van driekwart niet gehaald. Het Centrum bleef aldus bestaan, maar er werd na 1970 niets meer van vernomen.¹⁶⁴ Zo ging het Liberaal Democratisch Centrum ten onder aan het eigen gelijk.

De VVD ging de verkiezingscampagne van 1971 in met de vooruitstrevende Molly Geertsema als lijsttrekker en gewapend met de vernieuwende ideeën uit het Liberaal Beraad. Door die twee ingrediënten had het imago van werkgeverspartij naar de achtergrond moeten verdwijnen en de brede vooruitstrevende volkspartij bereikt moeten worden. Van de drie Tweede Kamerverkiezingen sinds Oud vertrok als lijsttrekker was de uitslag van 1971 echter het meest teleurstellend. Terwijl de confessionele partijen er samen elf zetels op achteruit gingen, verloor ook de VVD een zetel. Net als bij de vorige verkiezingen was D66 een grote winnaar en kwam het met vier zetels winst op elf zetels. Opnieuw werd het einde van de volkspartij uitgeroepen, bijvoorbeeld door JOVD-voorzitter Van Wees op het congres van de liberale jongeren. *Vrijheid en Democratie* rapporteerde dat de JOVD-voorzitter uitsprak dat ‘alle hoop dat de VVD ooit nog zal uitgroeien tot een grote volkspartij de bodem ingeslagen [was] “ondanks de nieuwe wegen die men van plan was in te slaan, waarvan het mij tot nu toe overigens nog niet duidelijk is welke die wegen zijn”’.¹⁶⁵

De reden dat de volkspartij werd doodverklaard was in 1971 echter volledig anders dan in 1967. Dat D66 vier zetels won werd namelijk niet gezien als de grootste tegenvaller voor de VVD. Dit keer keek de partij bezorgd naar de opkomst van twee andere partijen: DS’70, een groep conservatieve socialisten die de PvdA door Nieuw Links te veel geradicaliseerd vonden¹⁶⁶, en de Nederlandse Middenstandspartij (NMP), die acht respectievelijk twee zetels haalden. *Vrijheid en Democratie* meende dat het niet zo moeilijk te veronderstellen was ‘dat we zowel aan DS’70 van dr. Drees Jr. (de “bezuinigingspartij”) als aan de nieuwe Middenstandspartij enige veer hebben moeten laten.’¹⁶⁷ Het verschil met 1967 was dat de uitdaging zich niet nadrukkelijk op een van de flanken manifesteerde, maar dat de VVD aan meerdere kanten met electorale concurrentie geconfronteerd werd. Naast de progressieve kiezer waar D66 zich op richtte, stonden nu DS’70, dat op een meer behoudend electoraat

¹⁶³ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 99.

¹⁶⁴ Ibidem, p. 100-101.

¹⁶⁵ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1044, 18 juni 1971, p. 2.

¹⁶⁶ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 107.

¹⁶⁷ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1041, 7 mei 1971, p. 3.

gericht was, en de NMP, die kleine ondernemers als doelgroep had. Dit maakte het moeilijker om een strategie te verbinden aan een specifieke koers, zoals het LDC in 1967 geprobeerd had.

Iemand die zich nadrukkelijk zorgen maakte over de dreiging op de behoudende flank was Haya van Someren, sinds 1969 partijvoorzitter van de VVD. Haar zorgen werden zichtbaar bij haar voorstel om een 'middenvolkspartij' te vormen, waarvan de VVD wat haar betreft de kern had kunnen worden. Deze nieuwe partij had alle groeperingen op kunnen nemen die niet confessioneel en niet progressief waren.¹⁶⁸ Door te kiezen voor de term progressief in plaats van socialistisch impliceerde Van Someren dat D66, dat zich bij uitstek als progressief zag, geen natuurlijke concurrent was voor de VVD, maar vooral voor de PvdA. Hiermee bleven partijen als DS'70 en de NMP als natuurlijke concurrenten staan. De zorgen van Van Someren waren echter ook zichtbaar in haar politieke handelen. Toen in 1972 de bewindspersonen van DS'70 de coalitie met KVP, VVD, ARP en CHU verlieten omdat zij vonden dat er te weinig bezuinigd werd, was zij ervan overtuigd dat de VVD-ministers dit voorbeeld moesten volgen. Volgens biograaf Alies Pegtel was dit omdat Van Someren vond dat de voornaamste concurrent er met hun sterke bezuinigingsimago vandoor dreigde te gaan.¹⁶⁹ De kersverse fractievoorzitter Wiegel, die van mening was dat de VVD-bewindspersonen in het kabinet moesten blijven, weerstond echter de druk van Van Someren en wist uiteindelijk het partijbestuur achter zich te krijgen.¹⁷⁰ Zo werd een vroegtijdig einde van Wiegels carrière voorkomen. Opvallend is dat ook Van Someren het imago van de partij als zorg zag, net als het LDC eerder. Van Riel merkte hierover in 1973 op: 'Velen zijn geneigd als image te beschouwen wat met hun eigen wensen strookt.'¹⁷¹

2.3 Meewaaïen met electorale wind

'De VVD stond als een rots in de branding', aldus citeerde Geertsema na de verkiezingen van 1971 Oud.¹⁷² Voor hem was dit een middel om de stagnatie van de VVD op een positieve manier te omschrijven. Koole, Lucardie en Voerman stellen dat 'rots in de branding' tevens een passende omschrijving is voor de VVD in de gehele periode 1963-1971, gezien de grote electorale stabiliteit.¹⁷³ Inhoudelijk en strategisch doemt echter, eerder dan een rots in een woelige branding, het beeld op van een windvaan in de electorale storm van deze periode. De variatie van inhoudelijke profilering en strategie werd mogelijk gemaakt door het vertrek van Oud, waardoor inhoudelijke discussie binnen de

¹⁶⁸ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1052, 12 november 1971, p. 3.

¹⁶⁹ Pegtel, *Haya van Someren-Downer*, p. 143.

¹⁷⁰ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 110.

¹⁷¹ Peter van der Heiden en Johan van Merriënboer, 'Politiek is werkelijk een kunst. Harm van Riels recept op van de VVD de grootste partij te maken', In: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 3 (2001) p. 94-103, aldaar 97.

¹⁷² *Vrijheid en Democratie*, nr. 1041, 7 mei 1971, p. 1.

¹⁷³ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 90.

partij mogelijk werd. De discussie stelde groepen als het LDC in staat om zich te profileren, maar bood tevens ruimte voor minder activistische reflectie, zoals door Quarles van Ufford in *Liberaal Reveil*. In de periode tot 1967 ontwikkelde de volkspartij zich tot een begrip met een duale functie: enerzijds gaf gebruik ervan gezag door een beroep op de autoriteit van de oprichters, anderzijds kon de partij een spiegel voorgehouden worden. Pogingen om het begrip volkspartij in de traditie van Oud te verbreden, zoals Geertsema deed op een congres toespraak in 1964, sloegen niet aan.

In de reflecterende rol werd de VVD neergezet als een partij die geen volkspartij was of als een imperfecte volkspartij. Zo valt een tweede ontwikkeling van het begrip volkspartij op. In contrast met de jaren vijftig, toen de partij in uitingen aangaf volkspartij te zijn, werd de volkspartij in de jaren zestig een doel. De oorzaak van het feit dat de VVD in de jaren zestig nog geen volkspartij was, werd door VVD'ers structureel bij het imago van de partij gelegd, dat van een werkgeverspartij. Om het imago van klassenpartij voor werkgevers te contrasteren hanteerden VVD'ers daarom een sociale interpretatie van het begrip volkspartij: een partij van werknemers, werkgevers en zelfstandigen. De dominantie van deze smalle sociale interpretatie van het begrip is een derde ontwikkeling van het begrip volkspartij in deze periode. Op deze manier raakte de geestelijke interpretatie, die van een partij los van geloofsopvatting, verder naar de achtergrond, ook al werd dit uitgangspunt in 1966 nog wel in artikel 1 van de herziene beginselverklaring opgenomen.¹⁷⁴ De toenemende dominantie van de sociale interpretatie van het begrip volkspartij werd waarschijnlijk ook bevorderd door het breken van de almacht van confessionele partijen en het afnemende belang van de scheiding tussen confessioneel en non-confessioneel, waardoor de geestelijke interpretatie in relevantie afnam.

De opkomst van D66 drukte de VVD in het defensief en deed het besef doordringen in de partijtop dat er daadwerkelijk sprake was van een imagoprobleem. De uitkomst van de commissie Kiezer-Gekozone, voorgezeten door Geertsema, geeft deze ontwikkeling weer. Waar Geertsema in 1964 nog had gesteld dat de VVD een volkspartij was, stelde de commissie onder zijn voorzitterschap vier jaar later dat de VVD moest laten zien dat zij een volkspartij wilde zijn. Zo werd het gedachtegoed van het LDC onderdeel van het denken van het establishment. De verkiezingen van 1971 maakten een eind aan de dominantie van de ideeën van het LDC, met druk vanuit DS'70 en de NMP. Dit bracht onder meer partijvoorzitter Haya van Someren tot nieuwe ideeën over de vorming van een middenstandsvolkspartij, waar D66 wat haar betreft niet bij betrokken zou worden.

Hoewel er wel degelijk gediscussieerd werd in de VVD, was dit niet over de scheidslijnen van Geertsemanie of Vanriëlisme. Immers, als het Vanriëlisme stond voor een ambitie om uit te groeien tot een brede volkspartij, dan kan de hele partij tot die stroming gerekend worden. Dat blijkt uit de

¹⁷⁴ DNPP, Beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 1966, geraadpleegd via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f01bb18af1> (11 augustus 2017) p. 2.

dominantie van het electorale discours binnen de partij. De opkomst van D66 zorgde immers voor een sterke nadruk op de vooruitstrevende flank, terwijl na de verkiezingen van 1971 aandacht werd besteed aan behoudende ideeën. De succesvolle verkiezingen van 1972 vonden slechts anderhalf jaar na de voorgaande Tweede Kamerverkiezingen plaats, waardoor de discussie over een antwoord op de uitdagingen van partijen aan de behoudende flank niet volledig tot wasdom had kunnen komen. Als er al sprake was van een tegenstelling in de VVD over strategie in de periode 1963-1972, dan was dat een tegenstelling over welke koers gekozen moest worden. Daarbij hadden in de periode 1967-1971 de voorstanders van een vooruitstrevende koers het overwicht en wonnen de voorstanders van een behoudende koers aan invloed na de verkiezingen van 1971. Over het doel van de koers waren zij het echter allemaal eens: het worden van een grote partij, een volkspartij.

3. Het ideaal bereikt (1972-1982)

Waar in de jaren zestig de volkspartij meerdere malen werd afgeschreven, gebeurde het tegenovergestelde keer op keer vanaf de jaren zeventig. Zeer nadrukkelijk werd de vestiging van de volkspartij uitgeroepen na de verkiezingsoverwinning van 1982 onder leiding van Ed Nijpels. De VVD had tien zetels gewonnen, waarmee het totaal op 36 kwam, twee records voor de partij. *Vrijheid en Democratie* schreef in een euforisch stuk over 1982 als ‘het jaar van de doorbraak’:

De VVD kan tevreden zijn. Met de 36 zetels in de Tweede Kamer kunnen zelfs de grootste tegenstanders niet meer ontkennen dat de liberalen de status van echte volkspartij hebben bereikt. [...] De perfecte manager Hans Wiegel, die deze partij van klein tot middelgroot wist te bouwen, voorzag wie zijn opvolger moest worden. De fractie en het bestuur deelden zijn mening ten aanzien van die éne man, wiens naam in die dagen er steeds weer uitsprong: Ed Nijpels. [...] Nijpels bouwde de VVD uit tot grote partij.¹⁷⁵

Terugkijkend vond *Vrijheid en Democratie* de VVD onder Wiegel maar ‘middelgroot’ en was Wiegel van ideale partijleider gedegradeerd tot ‘manager’. De roes van de overwinning zal ongetwijfeld invloed hebben gehad op deze omschrijving, met als doel het unieke karakter van de uitslag van 1982 te benadrukken. Was de VVD in de jaren zeventig dan nog geen volkspartij? Veel contemporaine VVD’ers zullen het daarmee oneens zijn geweest: de zeventiger jaren werden door hen al ervaren als de doorbraak naar een echte volkspartij. Dit werd gedreven door de electorale groei van de partij: in 1972 behaalde de partij met zes zetels winst 22 zetels, in 1977 haalde de partij er 28. Qua ledenaantal groeide de VVD ook enorm. Eind 1972 had de VVD nog geen 42.000 leden, eind 1978 waren dat er meer dan 100.000.¹⁷⁶ Deze groei betekende niet dat de discussie over de volkspartij ten einde kwam: wat het zijn van volkspartij inhield en welke implicaties de groei naar volkspartij had werd door veel VVD’ers anders ervaren.

3.1 Te rechts, te elitair

Waar vanaf 1967 de druk werd ervaren vanuit progressieve zijde, verschoof met de uitslag van de verkiezingen van 1971 deze druk naar meer behoudende kant. Ook Wiegel zag dat zo. Over zijn lijsttrekkerschap bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 zei hij:

¹⁷⁵ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1271, 21 september 1982, p. 3.

¹⁷⁶ Voerman en Dijk, ‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, p. 98.

Op dat moment was DS 70 onze grootste concurrent. Door de eerste campagne van Drees jr. was die partij er namelijk wel in geslaagd ons het 'image' af te nemen van de partij voor inflatiebestrijding, voor belastingverlaging – althans dat image enigszins te doen verbleken, en dat punt zelf binnen te sjoeren. Dan was er nog de inmiddels verdwenen Nederlandse Middenstands Partij, waarvan veel mensen toen dachten: nou, die zegt 't tenminste.'¹⁷⁷

Mede door deze druk van DS'70 en de NMP ontstond een fel tegen de PvdA gerichte polarisatiestrategie, met het befaamde motto 'Houdt Den Uyl uit het Catshuis'. De gedachte achter deze koers was dat als de kiezer geen PvdA in het kabinet wilde, de VVD de beste keuze was. Daarbij hield Wiegel de kiezers voor dat, door het kabinet-Biesheuvel ten val te brengen, DS'70 juist de weg vrij had gemaakt voor Den Uyl en zijn partij.¹⁷⁸ Zo voer de VVD onder Wiegels leiderschap, met het oog op de dreiging van DS'70 en de NMP, een behoudende koers. Volgens Henk te Velde was deze koers niet het gevolg van conservatieve denkbeelden van de partijleider, maar vooral van diens electorale gerichtheid.¹⁷⁹ Een gerichtheid die, zoals in het vorige hoofdstuk bleek, gebruikelijk was in de VVD.

Niet iedereen was gelukkig met deze koers. Progressieve VVD'ers, zoals Geertsema en Vonhoff, lieten van zich horen. Oud-partijleider Geertsema uitte in deze jaren geen publieke kritiek, maar zette in 1973 in een slim gepositioneerd artikel in *Liberaal Reveil* de VVD-top met de rug tegen de muur door te stellen dat de VVD geen behoefte had het midden te verlaten. Hij ontkende dat verrechtsing zou plaatsvinden door de toestroom van conservatieve leden en kiezers. Daarbij betoogde hij dat juist 'het karakter van een volkspartij, die probeert de belangen van alle groeperingen in onze maatschappij zoveel mogelijk met elkaar in overeenstemming te brengen, zonder er een te overaccentueren', tot gevolg zou hebben dat de VVD zich in het midden van het spectrum het beste thuis voelde.¹⁸⁰ Juist door te stellen dat de VVD in het midden van het partijlandschap stond, wat in lijn was met de officiële mening van de partijtop, maakte Geertsema het voor de leiding moeilijker om alsnog naar rechts te manoeuvreren. In een eerder artikel van Geertsema's hand, dat hetzelfde thema behandelde, gaf hij een expliciete waarschuwing: 'Het staat voor mij vast, dat het gevaar van verkeerde polarisatie de V.V.D. in de toekomst wel kan bedreigen. Een partij die lang in de oppositie verkeert [...] heeft de neiging [...] tot extreme standpunten te vervallen. Gezien de structuur van de V.V.D. zouden die bij ons eerder rechts dan links gericht zijn.'¹⁸¹

¹⁷⁷ Hans van der Werf, *Hans Wiegel: profiel van een politicus* (Baarn 1973), p. 29.

¹⁷⁸ Patrick van Schie, 'Rode vlammen en blauw bluswater. VVD-positionering tegenover de PvdA tussen 1971 en 1982' in: Patrick van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) p. 127-147, aldaar 129.

¹⁷⁹ Te Velde, 'Partij van Oud en Wiegel', p. 40.

¹⁸⁰ Molly Geertsema, 'De VVD heeft geen behoefte het midden te verlaten', *Liberaal Reveil* 15 (1973) 2, p. 5-9, aldaar 6.

¹⁸¹ *NRC Handelsblad*, 28 augustus 1973, p. 7.

Een paar maanden na de publicatie van Geertsema's stuk in *Liberaal Reveil* volgde een artikel van Henk Vonhoff, toen Tweede Kamerlid. Hij sloot zich aan bij het standpunt van Geertsema, zij het dat Vonhoff zijn standpunt minder genuanceerd verwoordde. Ter ondersteuning verwees Vonhoff naar een kiezersonderzoek dat naar aanleiding van de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 was uitgevoerd, waarin verklaard werd: 'Het is voor de VVD verheugend dat de vergroting en vernieuwing van haar kiezerscorps de partij duidelijk de weg naar het midden wijst'.¹⁸² Vonhoff wilde hiermee aantonen dat verrechtsing van de VVD niet alleen 'ideologisch riskant' zou zijn, maar ook 'ondoelmatig'.¹⁸³ Naar aanleiding van de publicatie van dit artikel werd Vonhoff op het matje geroepen op de kamer van fractievoorzitter Wiegel. Ondanks de ontevredenheid van de partijleiding intern, verklaarden Wiegel en Van Someren extern dat zij het met Vonhoff eens waren.¹⁸⁴ Voor de korte termijn was hiermee de kous af: de partijgelederen leken zo weer gesloten. Vonhoffs artikel zou de laatste oprisping van de vooruitstrevende vleugel in de VVD voor lange tijd zijn. De reden dat dergelijke fundamentele discussies aan kracht verloren, was vooral de uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen van 1974. Had de VVD bij de Tweede Kamerverkiezingen anderhalf jaar eerder nog 14,45% van de stemmen gehaald, het beste resultaat bij een verkiezing ooit, in 1974 was dat percentage gestegen naar 19%. Tegen de electorale kracht van Wiegel en zijn polarisatiestrategie viel niet te argumenteren.

Waar de volkspartij in interne partijdiscussies minder als vehikel werd gebruikt om mogelijkheden tot groei te bespreken, werd de term meer gebruikt om de cultuur in de partij aan de kaak te stellen. Wiegel sprak zich hierover al uit in 1968 in zijn pamflet *Een partijtje libre*. Hij legde daarbij wel een ander accent dan gebruikelijk was. Zo maakte hij zich geen zorgen om het imago van werkgeverspartij. Sterker nog, hij betoogde vol trots dat dit vooroordeel correct was: 'Er zijn, ik heb ze met eigen ogen gezien, heel wat ondernemers V.V.D.-lid, maar daar hoeft de liberale partij zich echt niet voor te schamen'.¹⁸⁵ Immers, zo redeneerde de jonge VVD'er, de welvaart in Nederland was mede door ondernemers zo enorm gestegen. Wel maakte Wiegel zich zorgen over de elitaire cultuur in de partij.

Veel essentiëler is het zich te bezinnen op de vraag [...] hoe we aan ons beruchte imago van partij van en voor vesten en gouden horlogekettingen dragende en sigaren rokende conservatieven zijn gekomen; en vooral hoe we dat beeld kwijt zouden kunnen raken.¹⁸⁶

¹⁸² Henk Vonhoff, 'De strijd om het midden', *Liberaal Reveil* 15 (1974) 3, p. 1-5, aldaar 2.

¹⁸³ Vonhoff, 'De strijd om het midden', p. 5.

¹⁸⁴ Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht* (Utrecht 1993) p. 39.

¹⁸⁵ Hans Wiegel, *Een partijtje libre* (Den Haag/Rotterdam 1968) p. 61.

¹⁸⁶ Wiegel, *Een partijtje libre*, p. 37.

Vonhoff, in de jaren zeventig al criticaster van Wiegel, verklaarde in 1993 dat Wiegel zelf bijdroeg aan dit imago: 'Hij imiteerde Van Riel; met zijn grote sigaren, het onderuitzitten, de driedelige pakken met horlogeketting.'¹⁸⁷ Hierin schuilt een paradox. Wiegel wilde het imago van vesten, horlogekettingen en sigaren doorbreken, maar koos er persoonlijk voor om zichzelf te presenteren als een heer met juist die attributen. Volgens Henk te Velde deed hij dit zelfs 'tot in het karikaturale'.¹⁸⁸ De klacht van Wiegel werd door anderen in de partij gedeeld. Veel ingezonden brieven in *Vrijheid en Democratie* behandelden aan het eind van de jaren zeventig dit onderwerp. Daarbij hielden leden de VVD voor dat de partij te weinig volks was. Bijvoorbeeld het lid Anton Cordewal uit Utrecht, die zich net als Wiegel tien jaar eerder beklagde over de kleding van VVD'ers. Cordewal gaf aan dat vaststond dat de VVD volkspartij was, maar dat de partij dit wel waar moest maken.

Wil men naar buiten doen blijken dat de VVD een volkspartij is, dan dient men in de eerste plaats met kandidaten te komen, welke door het volk voortgebracht worden. Wanneer men steeds mensen in "corporale klederdracht" naar voren schuift, zal niemand de term volkspartij serieus nemen. Men blijft het als partij voor "heren" zien, en zoiets is niets voor Jan Modaal.¹⁸⁹

Er is een tweetal genuanceerde maar belangrijke verschillen tussen de bovenstaande culturele interpretatie van de volkspartij en de sociale interpretatie, die in de jaren zestig dominant was en betrekking had op de sociale klassen die al dan niet vertegenwoordigd waren in de VVD. Allereerst is het culturele aspect een uitwerking van het sociale: de cultuur van de partijleden werd gevormd door de cultuur van de dominante sociale klasse. Daarom werd de sociale interpretatie van de volkspartij in discussies op een hoger abstractieniveau gebruikt. Discussiëren over de VVD als werkgeverspartij werd gekoppeld aan de inhoudelijke standpunten van de VVD en haar positie in het partijlandschap. De culturele interpretatie ging over meer concrete punten, bijvoorbeeld in 1950 de omgang van Gooise VVD-bestuurders met arbeiders, waar enkele hoofdbestuursleden zich over beklagden, of in 1968 en 1978 de kledingkeuze van VVD-vertegenwoordigers. Een tweede verschil is de exclusieve groep waartoe de VVD gerekend werd. Waar het in de sociale interpretatie van de volkspartij vrijwel uitsluitend ging over het imago van werkgeverspartij, was dit in de culturele interpretatie verbreed tot een algemeen elitair karakter. Een gemeenschappelijke noemer in argumentaties waarin de culturele interpretatie van de volkspartij gehanteerd werd is het streven naar een toegankelijke VVD.

De culturele interpretatie was niet nieuw. Naast de bovengenoemde voorbeelden verschenen in de jaren vijftig en zestig met enige regelmaat artikelen waarin de elitaire cultuur in de partij

¹⁸⁷ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 35.

¹⁸⁸ Te Velde, 'Partij van Oud en Wiegel', p. 42.

¹⁸⁹ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1186, 3 maart 1978, p. 21.

becommentarieerd werd. In de loop van de jaren zeventig nam dit aantal toe. Dit had ermee te maken dat de sociale interpretatie, wapen van vooruitstrevende krachten in de partij, minder gebruikt werd. De als behoudend gekwalificeerde koers van Wiegel, die voornamelijk was geformuleerd in reactie op de uitdaging van DS'70 en de NMP, bleek electoraal immers zeer succesvol. De groei van de partij, naar meer dan een miljoen kiezers in 1972 en 1974, had het verwijt van werkgeverspartij wellicht ook ongeloofwaardig gemaakt. Een andere factor die de culturele interpretatie aan invloed deed winnen was de ledengroei. Waar het ledenaantal in de jaren zestig gestaag was gegroeid van zo'n 30.000 naar meer dan 40.000 leden, nam het in de periode 1972-1978 toe naar meer dan 100.000 leden. De aanwas van nieuwe leden had grote invloed op het actieve kader van de partij, waarbij het establishment van afdelingen en kamercentrales uitgedaagd werd. Het is logisch dat concrete culturele karakteristieken van de partij, zoals kledingkeuze, hierdoor omstreden werden. Wiegel had dit spanningsveld in 1974 voorspeld. Over de groei van de VVD zei hij: 'Voor de nieuwe leden is hun overstap naar de VVD vaak een emotionele stap. De "oude kern" van de partij zal nog wel eens moeite hebben met de confrontatie binnen de partij met nieuwe denkbeelden. Van beide zijden zal aanpassing gevraagd worden.'¹⁹⁰ In de daaropvolgende jaren zou Wiegels voorspelling correct blijken.

Niet alleen de kledingkeuze van VVD'ers werd met de culturele interpretatie van de volkspartij bekritiseerd, ook taalgebruik en de hoogte van financiële bijdragen waren onderwerp van gesprek. Een VVD-lid uit Nieuw-Vennep schreef in 1975 bijvoorbeeld:

Is het voor een **volks**-partij nu echt nodig, dat het latijnse woord: "Curriculum vitae" wordt gebruikt i.p.v. het goed-Nederlandse woord: "levensloop"? [...] Als de VVD, waartoe ik enige jaren geleden van harte ben toegetreden geen partij wil zijn voor uitsluitend de mensen die het meest bezit, het meeste inkomen, de meeste opleiding en de meeste kansen hebben in onze maatschappij, maar een **volkspartij** waar **iedere** Nederlander zich thuis kan voelen, dan lijkt het mij beter dergelijke élitaire franje weg te laten.¹⁹¹

Veel liever dan over elitair taalgebruik, klaagden VVD'ers over geld. Naar aanleiding van de door het Hoofdbestuur voorgestelde contributieverhoging in 1978 beargumenteerden de afdelingen uit het Brabantse Deurne en het Groningse Haren afzonderlijk van elkaar dat de verhoging tegen het doel volkspartij te worden inging.¹⁹² Nog meer in het oog springt echter de kwestie van het Europees Liberaal Congres in Maastricht, waarvan de VVD gastheer was. Naar aanleiding hiervan verschenen er drie ingezonden brieven in *Vrijheid en Democratie*. Alle drie de auteurs betoogden dat het congres een

¹⁹⁰ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1094, 12 oktober 1973, p. 4

¹⁹¹ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1125, 17 maart 1975, p. 23.

¹⁹² *Vrijheid en Democratie*, nr. 1186, 3 maart 1978, p. 23 en 25.

voorbeeld was waarom de VVD geen echte volkspartij was. Hoewel de auteurs betoogden dat de samenstelling van het gezelschap, oud en elitair, te eenzijdig was, was hun belangrijkste ergernis de hoogte van de kosten van het arrangement. Een van de drie leden vatte zijn kritiek als volgt samen:

Ik vind, dat we onze geloofwaardigheid verliezen, wanneer we aan de ene kant beweren een volkspartij te zijn en aan de andere kant manifestaties organiseren die, door hun hoge kosten, alleen door een elitair gezelschap - keurig in 't lang - bijgewoond kunnen worden.¹⁹³

Het Europacongres was niet de enige bijeenkomst waar het elitaire imago van de partij werd gecontrasteerd met de pretentie van de volkspartij. Het VVD-lid Mertens uit Nijmegen deed zijn beklag over de advertenties in *Vrijheid en Democratie*. De onderwerpen van deze advertenties waren bijvoorbeeld zwembaden, tweede huizen in Spanje en luxe BMW's. Dit illustreerde volgens hem het elitaire imago van de partij, waarbij hij zich afvroeg of dit imago wel zo onterecht was. Zijn kritiek ondersteunde hij met een anekdote.

Toen een vriend van mij, een fervent PvdA-lid, enkele maanden geleden na afloop van een spreekbeurt van minister Wiegel zei, dat de VVD nog elitairder is dan hij al dacht, kon ik daar eigenlijk niets zinnigs tegen inbrengen. Er hing die avond inderdaad eerder een sfeer van een exclusieve Jet Set party, dan van een bijeenkomst van leden van een Volkspartij.¹⁹⁴

Dat de partij niet doof was voor kritiek op basis van de culturele interpretatie van de volkspartij, blijkt uit een aangenomen motie op de ledenvergadering van de VVD in 1979. In deze motie sprak de Haagse VVD-afdeling uit dat de *Vrijheid en Democratie* meer afgestemd moest worden op het begrip volkspartij, zowel wat betreft inhoud als qua vormgeving. Dit moest het blad leesbaar maken voor een breder publiek dan slechts de kaderleden van de VVD.¹⁹⁵ Dat een dergelijke motie werd aangenomen door de ledenvergadering laat zien dat de kritiek in de VVD-gelederen gedeeld werd.

Het contrasteren van de elitaire cultuur met het ideaal van de volkspartij was een terugkerend element bij de culturele interpretatie van de volkspartij. Hoewel toegankelijkheid bepleit werd, is onduidelijk hoe dat ideaalbeeld er precies uit had moeten zien. Waarschijnlijk is echter dat de auteurs een volkse partij in gedachten hadden, één waar 'Jan Modaal' welkom zou zijn. Deze interpretatie van de volkspartij, die betrekking had op de feitelijke toegankelijkheid van de VVD, staat ver af van Ouds oorspronkelijke idee. Het weerspiegelt de ontwikkeling die de partij had doorgemaakt, van kleine partij

¹⁹³ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1212, 15 juni 1979, p. 20

¹⁹⁴ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1206, 16 maart 1979, p. 28.

¹⁹⁵ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1209, 4 mei 1979, p. 19.

tussen grote machtsblokken, naar ambitieuze machtspartij. De klachten over cultuur, kleding, taal en financiën waren groeistruipen van een partij in ontwikkeling.

3.2 Representatief of gewoon groot?

Dat de term volkspartij werd gebruikt om klachten over de cultuur van de partij kracht bij te zetten werd gestimuleerd doordat de partijtop de VVD in toenemende mate als volkspartij positioneerde. Wiegel had hier een belangrijk aandeel in. Bij zijn aantreden als fractievoorzitter in 1971 beschreef hij zijn missie: 'Men spreekt en schrijft soms minder objectief over de VVD. Ik wil proberen haar echte gezicht te tonen, dat van volkspartij die aan alle bevolkingsgroepen gelijke kansen wil geven.'¹⁹⁶ Wiegel wilde het imagoprobleem, dat hij in 1968 in zijn pamflet had aangekaart, te lijf gaan met het tonen van een ander gezicht. Hij hanteerde hierbij een intrinsieke definitie van het begrip volkspartij. Twee jaar later was hier al verandering in gekomen. Tijdens een congres, waar ook Stikker bij aanwezig was, sprak hij de zaal toe: 'Mijn belangrijkste conclusie wil ik herhalen: Wij zijn op 29 november weer dichterbij ons ideaal, waarmee onze partij zich onder leiding van de heer Stikker [...] direct na de oorlog sterk heeft gemaakt. Het was en is ons ideaal om een echte volkspartij te zijn.'¹⁹⁷ Zo was Wiegel verschoven richting een extrinsieke definitie van de volkspartij: het VVD-kiezerskorps bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972, waarbij het zetelaantal van de VVD van 16 naar 22 zetels steeg, had de partij volgens hem meer een volkspartij gemaakt. Dit beargumenteerde Wiegel aan de hand van de toegenomen aanhang onder groepen in de bevolking, zoals jongeren en rooms-katholieken. Hoewel de VVD nog achterbleef onder lage inkomens en gereformeerde kiezers, zag hij ook daar verbetering. Met betrekking tot de toename van de VVD-kiezers met lage inkomens stelde hij de zaal de volgende retorische vraag: '30 pct. van onze huidige aanhang heeft een inkomen beneden de f 13.000,- per jaar. Zijn wij een kapitalistische partij?'¹⁹⁸

Wiegel gebruikte zo het begrip volkspartij om zijn verkiezingsoverwinning een historische betekenis te geven. Net als het LDC en de redactie van *Liberaal Reveil* in de jaren zestig deed hij daarnaast een beroep op de autoriteit van de oprichters van de VVD. Specifiek schreef hij dit toe aan de tijdens het congres aanwezige Stikker, die daar tot erelid werd vernoemd. Wiegel schreef de volkspartij daarbij op van doel tot 'ideaal', waarmee hij het begrip extra lading gaf. Echter, zoals in hoofdstuk 1 van dit onderzoek bleek, was de volkspartij primair een creatie van Oud. Stikker wijdde in zijn toespraak op de oprichtingsvergadering van de VVD niet uit over de betekenis van de volkspartij en had zijn eigen Partij van de Vrijheid dat etiket ook niet toegekend. Dit is een signaal dat Stikker inderdaad weinig ophad met het begrip en het zeker niet als ideaal had gehanteerd. Tevens week de

¹⁹⁶ *Leeuwarder Courant*, 21 juli 1971, p. 4.

¹⁹⁷ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1085, 27 april 1973, p. 4.

¹⁹⁸ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1085, 27 april 1973, p. 4.

definitie van de volkspartij van Oud sterk af van die van Wiegel. Ouds definitie was sterk intrinsiek, afhankelijk van de standpunten van de partij. Wiegel vond in 1973 dat een volkspartij juist werd gekenmerkt door een extrinsiek kenmerk: het electoraat. Hoewel Wiegels beroep op Stickers autoriteit historisch niet correct was, was het wel logisch. Niet alleen versterkte Wiegel met het beroep op Stikker zijn persoonlijke positie, die halverwege 1972 nog ernstig onder druk had gestaan, ook verantwoordde het zijn politieke koers, waarop door personen als Geertsema en Vonhoff kritiek werd geuit.

Opvallend is dat Wiegel de jongeren als expliciete doelgroep noemde. Ouderen en jongeren vormden een vierde scheidslijn in de samenleving die de volkspartij zou overstijgen, na de sociale klassen en religieuze groeperingen die Oud adresseerde en de scheiding tussen stad en platteland waaraan Geertsema in 1964 aandacht besteed had. Voor een deel zal dit met de toegenomen electorale kracht van jongeren te maken hebben gehad: in 1965 werd de kiesgerechtigde leeftijd verlaagd van 23 naar 21 jaar en in 1972 van 21 naar 18 jaar. Hierdoor waren er meer jongere kiezers waar partijen een beroep op konden doen. Dat jongere kiezers door een liberale boodschap overtuigd konden worden, werd duidelijk uit het succes van D66. Veel JOVD'ers werden lid van deze partij.¹⁹⁹ Jongeren hadden zich vanaf de jaren zestig bovendien sterker laten gelden: het politieke activisme was vooral door hun toedoen opgeleaid.²⁰⁰ Dit maakt het begrijpelijk dat jongeren als doelgroep belangrijk werden voor de VVD en waarom Wiegel er in zijn toespraak aandacht aan besteedde.

Een andere nieuwe doelgroep voor de VVD waren katholieke kiezers. De partij kwam op dit vlak van ver. Zoals besproken in het eerste hoofdstuk had Stikker op de oprichtingsvergadering van de VVD in 1948 gefilosofeerd dat het Nederlandse partijlandschap het beste in drie stromingen ingedeeld zou kunnen worden. De VVD hoorde in zijn visie het beste bij een 'protestants-christelijke middenstof', terwijl katholieken in een eigen stroming pasten.²⁰¹ Het percentage VVD-stemmers bleef in de jaren vijftig dan ook nog op minder dan 3% steken in de katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant. In de jaren zestig was er voor het eerst sprake van groei in deze bolwerken. Pas bij de verkiezingen van 1972 en 1977 brak de VVD hier door, met een verdubbeling van het aantal stemmen in Brabant en een verdrievoudiging in Limburg.²⁰² Hiermee wist de VVD eindelijk te profiteren van de ineenstorting van de katholieke zuil en het imago van vrijzinnig-protestantse partij kwijt te raken, iets waar Quarles van Ufford in 1966 voor had gepleit en waarvan Wiegel in 1974 zei dat hij dit een succes vond.²⁰³

¹⁹⁹ Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, p. 99.

²⁰⁰ Voerman en Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij', p. 106.

²⁰¹ NL-HaNA, 2.21.183.48, H.A. Korthals, 1925-1976, inventarisnummer 15, Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam, p. 6.

²⁰² De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart van Nederland*, p. 114.

²⁰³ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1106, 5 april 1974, p. 11.

De groei van de VVD in deze nieuwe electorale vijvers onder Wiegel maakte de representatieve opvatting van de volkspartij courant in uitingen van de partijtop. Zo schreef *Vrijheid en Democratie* in 1975 op basis van een gesprek met Wiegel, Van Someren, Van Riel en Korthals Altes:

De verbreding van de aanhang blijkt ook uit het soort mensen dat zich het afgelopen jaar als lid van de VVD heeft aangemeld en uit de samenstelling van het publiek dat onze openbare vergaderingen bijwoont. De VVD is onmiskenbaar op weg naar het doel: een grote volkspartij worden. Een volkspartij in die zin, dat daarin zoveel mogelijk groepen van de bevolking vertegenwoordigd zijn. "Wij zijn", zo schetst de heer Van Riel de situatie, "in veel hoger mate een zo gedefinieerde volkspartij dan de PvdA".²⁰⁴

Ook Van Riel, die in 1970 de volkspartij had gekwalificeerd als een partij die 'vecht voor de samenleving van de gewone man'²⁰⁵ – een intrinsieke opvatting – had blijkbaar geen problemen met de hierboven gedefinieerde extrinsieke opvatting van de volkspartij. Voor Riel was dit geen grote stap. Hij was immers zeer electoraal gedreven. Ook Van Someren, die in 1971 nog pleitte voor de oprichting van een nieuwe 'middenvolkspartij', was het blijkbaar eens met de representatieve definitie. Dat de vier leden van de partijtop hierover zo eensgezind waren geeft aan hoe sterk de positie van Wiegel als partijleider was. Niet voor niets betoogt Te Velde dat met Wiegel een traditie gevestigd werd in de VVD dat de leider zich electoraal diende te bewijzen.²⁰⁶ Dit had Wiegel gedaan met de winst van zes zetels in 1972. In de daaropvolgende verkiezingen bewees hij dat zijn succes bestendig was.

Het voordeel van de representatieve definitie van de volkspartij was dat ze door cijfers gestaafd kon worden. Zo deed Rudolf de Korte, voorlichter van de VVD, meerdere malen verslag van de 'Legendijk-enquête', een peiling waarin de stemvoorkeur van kiezers gestratificeerd werd naar inkomen en geloofsopvatting. Dit deed De Korte tot de conclusie volgende conclusie komen: 'De VVD als volkspartij voor vrijheid en democratie is er niet alleen **voor** het gehele volk, maar is onder de politieke leiding van Hans Wiegel ook werkelijk een partij **van** het gehele volk aan het worden.'²⁰⁷ De opvatting van de volkspartij van en voor het gehele volk was een vereniging van het nieuwe wapenfeit (de toegenomen aanhang van de VVD bij vele groepen) met de klassieke opvatting van Oud (dat de VVD er voor iedereen was). Wiegel sprak deze opvatting dan ook meerdere malen uit, zoals in een interview met *Vrijheid en Democratie* in 1975.²⁰⁸ Ook na de verkiezingsoverwinning van 1977, toen de VVD opnieuw zes zetels won, gebruikte hij deze zinsnede:

²⁰⁴ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1122, 17 januari 1975, p. 5.

²⁰⁵ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1020, 29 mei 1970, p. 9.

²⁰⁶ Te Velde, 'Partij van Oud en Wiegel', p. 41.

²⁰⁷ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1140, 7 november 1975, p. 15.

²⁰⁸ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1130, 16 mei 1975, p. 5.

En het meest blij ben ik er mee dat wij, door de geweldige inspanning van al die duizenden VVD'ers die zich in de laatste campagne het vuur uit de sloffen hebben gelopen, weer een stukje dichterbij zijn gekomen bij het verwezenlijken van ons ideaal om van de VVD een partij voor iedereen te maken. Een volkspartij niet alleen voor, maar ook van, heel ons volk.²⁰⁹

Dat Wiegels het 'meest blij' zei te zijn met de volkspartij illustreert het belang dat hij aan deze verworvenheid hechtte. De vereniging van de twee interpretaties van de volkspartij vormde een werkbare manier om de VVD op de borst te kloppen, om aan partijleden een ambitie te presenteren en om de partij een spiegel voor te blijven houden in geval de electorale groei in het geding zou komen.

De representatieve opvatting was niet de enige electorale definitie van de volkspartij. De opvatting zoals die in de inleiding van dit hoofdstuk naar voren kwam, is immers een andere. Hierin is de volkspartij niet per se representatief, maar vooral groot. Dat deze interpretatie in zwang kwam heeft te maken met ontwikkelingen bij andere partijen, met name PvdA en CDA. Door een breed ongenoegen met de politieke verhoudingen, wat al had geleid tot de oprichting van D66 en PPR, kwam de discussie over een nieuwe inrichting van de partijverhoudingen weer op gang. De PvdA werd, onder andere door de interne druk van de radicale beweging Nieuw Links, gemotiveerd om ook voor vernieuwing van de verhoudingen te pleiten. Begin jaren zeventig kwamen vertegenwoordigers van de PvdA, D66 en PPR samen om de oude partijverhoudingen te doorbreken en samen te komen voor de vorming van een Progressieve Volkspartij.²¹⁰ De gesprekken zouden niet leiden tot de oprichting van een nieuwe partij, maar waren wel de aanleiding voor de totstandkoming van het gezamenlijke verkiezingsprogramma Keerpunt '72, de basis voor het eerste kabinet Den Uyl.²¹¹ De Progressieve Volkspartij bood geen concrete omschrijving van wat haar een volkspartij maakte. Hiermee werd het een vrij lege definitie, die vooral uitsprak dat het ging om een grote partij. Eenzelfde onverschilligheid ten opzichte van de term volkspartij zien we terug bij de totstandkoming van het CDA. Piet Steenkamp, onvermoeibaar voorvechter van de oprichting van het CDA, sprak in 1968 een rede uit op de Partijraad van de KVP. In deze rede pleitte hij voor de oprichting van een 'moderne evangelische volkspartij'.²¹² Hij gaf aan dat, hoewel de oprichting van de nieuwe partij voor hem enorm belangrijk was, hij de naam van de partij irrelevant vond: 'een moderne evangelische volkspartij of hoe U hem dan ook wilt noemen'²¹³. Het CDA kwam er uiteindelijk als appèl, niet als volkspartij.

²⁰⁹ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1172, 3 juni 1977, p. 5.

²¹⁰ W. van Hennekeler, 'De PvdA en de Progressieve Volkspartij', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 7* (1986) p. 94-114, aldaar 95 en 100.

²¹¹ W. van Hennekeler, 'De PvdA en de Progressieve Volkspartij', p. 108.

²¹² Johan van Merriënboer, 'Appèl voor een christelijk geïnspireerde volkspartij. De getuigenis van Piet Steenkamp van 8 juni 1968', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 13* (2011) p. 113-120, aldaar 116.

²¹³ Van Merriënboer, 'De getuigenis van Piet Steenkamp van 8 juni 1968', p. 116.

De roep om evangelische en progressieve volkspartijen werd eind 1971 opgemerkt door een redacteur van NRC Handelsblad:

De enige oplossing is een volksvertegenwoordiging met echte meerderheden in plaats van minderheden die samen maar een meerderheid moeten vormen. De politici zien dat zelf ook wel in en daarom is het gepraat over volkspartijen de laatste tijd niet van de lucht, een progressieve volkspartij, een gedeconfessionaliseerde volkspartij en sinds een paar dagen ook nog een brede middenvolkspartij. De progressieven, de confessionelen en de liberalen – zij doen allemaal een gooi naar de volkspartij die een potentiële meerderheidspartij kan zijn.²¹⁴

NRC Handelsblad bood een concrete maatstaf voor de nieuwe volkspartijen: zij zouden de pretentie hebben om een parlementaire meerderheid te behalen. Hoewel dit geen concreet onderdeel was van de plannen van de voorstanders van deze nieuwe volkspartijen, is er wel een belangrijke parallel: het electorale formaat. Deze electoraal gedreven opvatting, hoewel verre van dominant, dook in de jaren zeventig ook op in de VVD. Zo besprak een VVD-lid in 1973 de mogelijkheid voor de VVD 'om uit te groeien naar een waarachtige volkspartij, met pakweg 40 – 50 zetels, met daarin nuanceringen van links naar rechts'.²¹⁵ Vanaf 1977, met de vorming van het CDA, werden CDA en PvdA de vanzelfsprekende grote twee van de Nederlandse politiek, die de 40/50 zetels hadden waar de VVD van droomde. Het werd hierdoor voor VVD'ers logisch om de eigen partij te spiegelen aan deze twee partijen. Ter reflectie op de Provinciale Statenverkiezingen van 1978, waarin de VVD licht achteruitging, schreef een lid bijvoorbeeld:

Propaganda kost geld, heel veel zelfs, maar als PvdA en CDA er geld voor hebben, waarom wij dan niet? Een half miljoen aan tientjes lijkt heel veel, maar is waarschijnlijk onvoldoende; laten we dan zorgen dat er meer komt; andere volkspartijen kunnen het ook!²¹⁶

De positie als derde partij van het land, die de VVD sinds 1959 al had, gecombineerd met de lange traditie van de liberale stroming, versterkte de tendens om vergelijkingen te maken met de sociaaldemocraten en christendemocraten. Dit deed bijvoorbeeld ook de invloedrijke socioloog J.A.A. van Doorn, partijloos lid van het curatorium van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD. Hij sprak in *Vrijheid en Democratie* over de mogelijkheid van de VVD om op gelijk niveau te komen met CDA en PvdA: 'Van Doorn zegt zijn twijfels te hebben of de VVD ooit zo groot zal kunnen

²¹⁴ NRC Handelsblad, 1 oktober 1971, p. 7.

²¹⁵ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1081, 2 maart 1973, p. 10.

²¹⁶ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1190, 12 mei 1978, p. 15.

worden als de PvdA en het CDA. [...] “...Als je dat van de mensen vraagt zal je niet gemakkelijk een hele grote volkspartij worden. De tijdgeest werkt in het voordeel,” zegt hij.²¹⁷

Waar de opvatting van de volkspartij als een grote partij in de jaren zeventig af en toe voorkwam in de VVD, was deze met de verkiezingsuitslag van 1982 pas echt van toepassing. De 36 zetels die de partij onder leiding van Ed Nijpels haalde bracht de VVD immers in de buurt van PvdA en CDA, op een afstand van slechts elf respectievelijk negen zetels. De eerste editie van *Vrijheid en Democratie* na deze verkiezingen, die in de inleiding van dit hoofdstuk aangehaald wordt, illustreert dit feit. Immers, naast dat in deze editie trots verklaard werd dat de status van volkspartij door niemand meer ontkend kon worden, sprak de VVD-campagneleider hierin uit dat ‘Nederland weer driestromenland’ was.²¹⁸ De partij had met de enorme ledenaanwas van de jaren zeventig en de zetelwinst van 1972 tot in 1982 een positie opgebouwd waardoor zij in formaat vergeleken kon worden met de twee andere volkspartijen. Zo werd de basis gelegd voor een opvatting die tegenwoordig nog vaak gebruikt wordt: de traditionele of klassieke volkspartij, partijen met (vroeger) een grote achterban.

3.3 Goed nieuws is geen nieuws

De Tweede Kamerverkiezingen van 1982 resulteerden in de enige parlementaire groei die de VVD in de jaren tachtig zou behalen. Bij de verkiezingen van 1986 en 1989 gingen er achtereenvolgens negen en vijf zetels verloren, waardoor de partij weer op het niveau van Wiegels eerste lijsttrekkerschap kwam: 22 zetels. Daarmee brak er een tijdperk aan waar de VVD nog geen ervaring mee had: structurele electorale teruggang. Dit stond in contrast met de gestage vooruitgang van de jaren vijftig, de stagnatie van de jaren zestig en de enorme groei van de lange jaren zeventig. Onder de grens van twintig zetels, die voor het eerst doorbroken werd in 1972, zou de partij tot op heden echter niet meer zakken. Om de woorden van Algemeen Secretaris Frits Korthals Altes van 1972 te parafraseren: het predicaat Volkspartij bleef door meer dan een miljoen kiezers echt erkend.²¹⁹

De periode 1972-1982 onderscheidde zich niet alleen van de jaren vijftig door de snelheid van de groei. Ook de dynamiek van het debat, dat een verscheidenheid aan meningen met zich meebracht, was een belangrijk verschil. Waar in de periode Oud in de partij nog weinig debat plaatsvond, waren kritische brieven en stekelige artikelen onder Wiegels leiderschap veel gebruikelijker. Hierin vond gedurende de jaren zeventig een verschuiving plaats. Bij de aanvang van zijn leiderschap, in de periode 1971-1974, kreeg Wiegel nog weerstand. Die weerstand kwam zowel intern, zoals van Haya van Someren in 1972, als extern, zoals de artikelen van Geertsema en Vonhoff in 1973 en 1974. De kritiek

²¹⁷ *Vrijheid en Democratie*, nr.1187, 24 maart 1978, p. 18.

²¹⁸ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1271, 21 september 1982, p. 6.

²¹⁹ *Vrijheid en Democratie*, nr. 1076, 8 december 1972, p. 7.

van Geertsema en Vonhoff was inhoudelijk in lijn met de standpunten van het LDC en hun sympathisanten in de jaren zestig: over rechts zou de partij niet structureel kunnen groeien. Vanaf de succesvolle Provinciale Statenverkiezingen van 1974 nam de kritiek van de linkerflank af. Dit had te maken met de consistentie van het electorale succes: als het goed ging met de partij, was het moeilijk klagen. Goed nieuws is immers geen nieuws. Ondanks het goede nieuws was er kritiek van VVD'ers die brieven schreven naar het ledenblad. Hun kritiek richtte zich vooral op de cultuur binnen de partij. De politieke koers en de partijleiders bleven daarbij buiten schot. Deze verschuiving schetst de dominantie van het electorale discours in de partij.

Wiegels electorale successen beïnvloedden hoe de volkspartij in de VVD gepercipieerd werd. Werd het begrip volkspartij in de jaren zestig nog gebruikt als ideaalbeeld, in de jaren zeventig had de partij dit ideaal bereikt of was ze er tenminste goed naar op weg. Een andere verschuiving vond plaats in wat een partij in de ogen van VVD'ers kwalificeerde als volkspartij. De electorale groei maakte het voor de partij mogelijk om de toegenomen representativiteit van de VVD te bejubelen. Hierbij werd niet alleen gekeken naar de toegenomen cijfers onder de arbeidersklasse, om het vooroordeel van werkgeverspartij te weerleggen, ook werd de toegenomen aanhang onder jongeren en rooms-katholieken geroemd. De groeicijfers van de VVD aan het begin van de jaren tachtig maakten echter een andere droom mogelijk: op gelijke hoogte komen met de twee andere volkspartijen, CDA en PvdA. Deze vernieuwing van de opvatting van de volkspartij hield tevens een uitholling van het begrip in: de grote volkspartij was van elke politieke inhoud ontdaan. Wiegel had deze leegheid bij de door hem gebruikte representatieve opvatting van de volkspartij geprobeerd te verminderen door extrinsiek en intrinsiek te verenigen met de slagzin: van en voor het volk. Deze slagzin echode de idealen van Pieter Oud, verrijkt met het overstijgen van de nieuwe scheidslijnen van stad en platteland en jong en oud. Bovendien kon de VVD hiermee tevens nadruk leggen op haar nieuwverworven electoraat: de liberale doorbraak bij allerlei minderheidsgroepen.

Conclusie

Bij een vergelijking van de VVD in 1948 en de VVD in 1982 valt vooral de structurele groei op. In 1948 had de partij acht van de honderd Tweede Kamerzetels, zo'n 20.000 leden en was haar fractie in grootte de vijfde van het land, met slechts tienduizend stemmen meer dan de Communistische Partij Nederland. In 1982 had de partij 36 van de 150 zetels, meer dan 100.000 leden en was de fractie in grootte stevig verankerd als de derde partij. Dit had enorme impact op hoe de partij zichzelf zag. Omdat de VVD zichzelf in 1948 volkspartij genoemd had, is deze verandering in zelfbeeld zichtbaar in de discussie over de volkspartij.

In de jaren vijftig was de VVD duidelijk een van de kleinere partijen in het parlement. Hier was de partij daarnaast de enige vertegenwoordiger van de liberale stroming. Pieter Oud probeerde voor de VVD een unieke positie te verwerven door de partij te positioneren als volkspartij, een term die in de doorbraakgedachte een belangrijke rol speelde en de PvdA zichzelf ook toe-eigende. Oud legde de volkspartij uit als een partij voor iedereen, ongeacht klasse en geloofsopvatting. Hiermee profileerde de VVD zich ten opzichte van religieuze partijen als KVP, ARP en CHU en ten opzichte van de PvdA, die door de VVD verweten werd slechts op te komen voor de arbeidersklasse. Hoewel de beginselverklaring van de VVD opmerkelijk genoeg alleen vermelding maakte van de onwenselijkheid van partijen op basis van geloofsopvatting, was de politieke strategie van de VVD voornamelijk tegen de PvdA gericht. Deze strategie was gebaseerd op een nieuwe, door Oud geformuleerde, antithese. De antithese tussen collectivistische en niet-collectivistische krachten werd door Oud geformuleerd in termen van de doorbraak, hoewel de VVD uitdrukkelijk niet als doorbraakpartij bekend wilde staan. Zo blijkt dat Oud de VVD in de jaren vijftig op inhoudelijke gronden als volkspartij positioneerde, waarvoor hij zijn eigen liberale doorbraak formuleerde.

Dat de doorbraak in het VVD-gedachtegoed van de jaren zestig niet terugkomt, is het gevolg van de weggevallen dominantie van Oud. Hij bepaalde eigenmachtig de VVD-strategie, waarin hij ideeën uit de doorbraak gebruikte. Dat was na zijn aftreden in 1963 wel anders. Niet alleen kwam de discussie na zijn aftreden op gang, ook ging de partij een nieuwe electorale periode in: lichte teruggang en daarna stagnatie. De electorale volatiliteit was in de jaren zestig echter hoger dan ooit, waarbij confessionele partijen massaal zetels verloren en nieuwe partijen daarvan wisten te profiteren. Hierdoor ontstond in de VVD een identiteitscrisis: de partij wilde profiteren van het zetelverlies van de confessionelen, maar dit lukte niet. Volgens VVD'er Marco Swart openbaarde tijdens deze crisis zich een tegenstelling in strategie tussen Vanrielisten, die koste wat het kost de partij wilden laten groeien, en Geertsemanieten, die niets af wilden doen aan de zuiverheid van het liberalisme, ook niet als dat stemmen zou kosten. Deze tegenstelling blijkt echter een historische constructie. De wens om te

groeien werd in de jaren immers zestig breed gedeeld. Dit komt naar voren bij een analyse van het begrip volkspartij. Hoewel VVD'ers niet eenduidig waren over wat de volkspartij inhield en zij het begrip gebruikten ter ondersteuning van hun eigen opvattingen, plaatsten zij het begrip wel allemaal in een electorale context: het onvermogen van de VVD om te groeien.

Dit onvermogen was voor VVD'ers reden om bespiegelingen te schrijven over de partij. Een voorbeeld hiervan is Quarles van Ufford in *Liberaal Reveil*, die reflecteerde op de geestelijke opvatting van de volkspartij, wat hij relateerde aan het vrijzinnige-protestantste imago van de VVD. Dit weerhield volgens hem gelovigen van katholieke en gereformeerde gezindte om op de VVD te stemmen. In meer artikelen werd echter een sociale opvatting van de volkspartij gehanteerd, die betrekking had op de dominante sociale klasse in de VVD. Vooruitstrevende krachten in de VVD, zoals het LDC, hanteerden deze definitie om te stellen dat de partij te veel voor en door werkgevers was, wat de groei van de VVD verhinderde. Na de verkiezingen van 1967, toen D66 met zeven zetels in de Tweede Kamer kwam, werd de boodschap van deze vooruitstrevende krachten deel van uitingen van de partijtop. Toen de verkiezingen van 1971 opnieuw niet de gehoopte groei brachten en behoudende partijen DS'70 en NMP samen tien zetels veroverden, verschoof de koers van de partijtop. De partij maakte zich onder leiding van lijsttrekker Wiegel geen zorgen meer om het werkgeversimago van de VVD en koos een meer behoudende koers.

Het electorale succes van die koers bleek bij de verkiezingen van 1972, waarbij de partij het eerste serieuze electorale winst sinds 1959 boekte. Dit was echter niet een tijdelijk hoogtepunt, zoals in 1959. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1974 en 1982 en de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 en 1982 ging de VVD enorm vooruit. Dit had impact op het begrip volkspartij. Criticasters pretendeerden niet langer dat de VVD een werkgeverspartij was. Tegelijkertijd kwam wel kritiek op de elitaire partijcultuur op, bijvoorbeeld op de kleding van VVD'ers of het taalgebruik binnen de partij. Waar deze culturele opvatting van het begrip volkspartij in de jaren zeventig onder criticasters opkwam, hield het partijestablishment er een andere definitie op na: de representatieve volkspartij. Deze definitie stelde dat een partij pas volkspartij was als haar electoraat representatief was voor de Nederlandse bevolking. Deze opvatting, die veel door Wiegel gebruikt werd, leende zich goed om de aandacht te richten op de toegenomen aanhang van de VVD onder verschillende groepen. De representatieve volkspartij was echter niet de enige electoraal gedreven opvatting van de volkspartij. Ook kwam aan het eind van de jaren zeventig de opvatting van de grote volkspartij op, waarbij de VVD zich spiegelde aan de andere volkspartijen CDA en PvdA. Waar er in de jaren zestig al een electorale gerichtheid zichtbaar was rondom de volkspartij, werd het begrip in de jaren zeventig veel nadrukkelijker electoraal opgevat. Hierin is een verschuiving zichtbaar van een intrinsieke opvatting (de partij is volkspartij door wat zij zelf doet) naar een extrinsieke opvatting (de partij is volkspartij door de erkenning van anderen).

De diversiteit in opvattingen over de volkspartij weerspiegelt niet alleen ontwikkelingen in de partij. VVD'ers, die zich niet laten kenmerken als diepe denkers, maakten ook opportunistisch gebruik van de partijnaam ter ondersteuning van het eigen argument. Dit zal daarom, naast oprechte overtuiging, een rol hebben gespeeld in de keuze van een specifieke opvatting van de volkspartij. Voorbeelden van gelegenheidsberoeven op de volkspartij komen van het LDC, de redactie van *Liberaal Reveil* en Hans Wiegel, die allen een historisch incorrect deden op de intenties van de oprichters van de volkspartij. Dit bleef overigens onweersproken door de oprichters, die hiertoe wel ruim gelegenheid hebben gehad. Dat relativeert het belang dat Oud en Stikker zelf hechtten aan hun vroegere interpretatie van het begrip volkspartij.

De veranderende interpretatie van de volkspartij door de jaren heen zorgt ervoor dat dit onderzoek inzicht geeft in verschillende aspecten van de VVD-geschiedenis. In de jaren vijftig ligt de nadruk van het onderzoek op het ideologische aspect van de partij, waarbij een tot op heden onderbelichte affiniteit van de VVD met doorbraakideeën zichtbaar wordt, zelfs als basis voor de partijstrategie. De bron van deze affiniteit met de doorbaaklijkt vooral Oud te zijn geweest. Desondanks is de doorwerking opvallend. Het laat zien dat de doorbraak niet alleen een grote rol speelde in ideeënvorming in de PvdA, maar het politieke discours als geheel beïnvloedde. Hoewel de tweede helft van de jaren veertig de periode was waarin de doorbraakideeën het meest invloedrijk waren, zijn er ook voorbeelden uit het eind van de jaren vijftig waarin Oud een beroep deed op de doorbraak om zijn argumentatie te staven. Dit suggereert dat de doorbraakideeën niet alleen in meer partijen dan de PvdA een rol speelden, maar ook voor een langere periode. Deze observatie vormt een parallel van het standpunt van de historicus Mellink, die in zijn artikel *Tweedracht maakt macht* betoogt dat de ideeën van de doorbraak de basis vormden voor de polarisatiestrategie van de PvdA in de jaren zestig.²²⁰ Deze observaties van een bredere en langere doorwerking van de doorbraak in het Nederlandse politieke discours zijn een historisch onderzoek waard. Specifiek zou hierbij aandacht gegeven kunnen worden aan de Katholieke Volkspartij, die onder druk van de doorbraak de partijnaam aanpaste.

De ontwikkeling van het begrip volkspartij laat vanaf de jaren zestig geen ontwikkeling van ideeën meer zien, maar geeft vooral inzicht in het zelfbeeld van de partij. Hierin onderscheidt dit onderzoek zich van traditionele partijgeschiedenissen. Door reflecties op de eigen partij als onderwerp van onderzoek te nemen, wordt zichtbaar wat partijleden van hun partij vonden en welke ambities zij formuleerden voor de partij. Dat is een historisch relevante invalshoek. Politieke partijen zijn immers instituties die als doel hebben om bepaalde personen en ideeën macht te geven. Om een historisch beeld te kunnen schetsen van de invulling van een partij aan dat doel is het relevant om te weten hoe

²²⁰ Mellink, 'De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie', p. 31-53.

partijleden zelf beoordeelden of dit doel bereikt werd. De ontevredenheid in de VVD over het onvermogen om te profiteren van de electorale neergang van de confessionele partijen in de jaren zestig is hiervan een goed voorbeeld. Deze ontevredenheid was een oorzaak van de strategische wispelturigheid van de VVD, waarbij na 1967 een progressieve koers gekozen werd en deze koers in 1971 verschoof in behoudende richting. Dit illustreert dat belangrijke ideologische of strategische verschuivingen voort kunnen komen uit ontevredenheid over de partij en waarom ontwikkelingen in het zelfbeeld historisch relevant zijn.

Een reflectie op het zelfbeeld van de partij biedt ook voor de jaren zeventig een interessant perspectief voor nieuw historisch onderzoek. Dit volgt uit de toenemende interne kritiek op de partijcultuur van de VVD. De kritiek suggereert dat er in de VVD sprake was van een specifieke partijcultuur, een cultuur die niet onomstreden was. Deze observatie van een specifieke cultuur is opvallend. Juist in een tijd waarin de ontzuiling in een vergeand stadium was, openbaarde zich bij de VVD op cultureel vlak de contouren van een afzonderlijke 'liberale' zuil, terwijl de liberale beweging zich altijd verzet heeft tegen het proces van maatschappelijke verzuiling. Deze ogenschijnlijke paradox roept de vraag op of er door de afsluiting van de liberale beweging van andere zuilen een aparte elitaire partijcultuur ontstaan was. Onderzoeken waar de VVD-cultuur uit bestond, hoe die zich ontwikkelde gedurende de ontzuiling en of de liberale beweging wel zo 'algemeen' was als zij zelf pretendeerde zou een extra dimensie geven aan het begrip van de VVD.

In dit onderzoek is geprobeerd om een beeld te schetsen van de VVD aan de hand van het begrip volkspartij. De ontwikkeling van het begrip is bestudeerd vanuit de taal, maar misschien nog wel belangrijker de strategie die erachter lag. Inzicht is daarin gegeven in de persoonlijke ideeën van hoofdrolspelers, evenals bijdragen uit de interne discussie in de partij. Het streven van de VVD om volkspartij te worden is hierdoor beter belicht, evenals de strategie om daar te komen.

Literatuurlijst

Archieven

Archief mr. W.J. Geertsema

Nationaal Archief Den Haag, W.J. Geertsema, nummer toegang 2.21.380

Archief drs. H.A. Korthals

Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 311 H.A. Korthals, nummer toegang 2.21.183.48

Archief Mr. P.J. Oud

Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 481 P.J. Oud, nummer toegang 2.21.252

Archief Mr. H. van Riel

Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 266 Van Riel, nummer toegang 2.21.197

Archief VVD

Nationaal Archief, Den Haag, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), nummer toegang 2.19.022

Archief beginselprogramma's politieke partijen, geraadpleegd via de website van het Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen

Archief *Liberaal Reveil*, geraadpleegd via de website van het Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen

Archief *Vrijheid en Democratie*, geraadpleegd via de website van het Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen

Delpher, digitaal krantenarchief

Literatuur

- Aerts, Remieg e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999).
- Bank, Jan, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978).
- Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band 1: Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995).
- Hartmans, Rob, 'De coup van Pieter Oud' (versie juli 2010), <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/26819/de-coup-van-pieter-oud.html> (2 juli 2017).
- Heiden, Peter van der, 'Eindelijk een doorbraak? De verkiezingen van 1952', *Politiek(e) opstellen* 17 (1997), p. 59-71.
- Heiden, Peter van der, en Merriënboer, Johan van, 'Politiek is werkelijk een kunst. Harm van

Riels recept op van de VVD de grootste partij te maken', In: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 3 (2001), p. 94-103.

- Hennekeler, W. van, 'De PvdA en de Progressieve Volkspartij', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 7 (1986), p. 94-114
- Hoedeman, Jan, *Hans Wiegel en het spel om de macht* (Utrecht 1993).
- Jong, Ron de, Kolk, Henk van der en Voerman, Gerrit, *Verkiezingen op de kaart, 1848-2010* (Utrecht 2011).
- Keizer, Madelon de, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979).
- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Klei, Ewout, *De weg naar de macht. Een kroniek van de JOVD 1949-2015* (Amsterdam 2015).
- Koole, Ruud, Lucardie, Paul en Voerman, Gerrit, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988* (Houten 1988).
- Korthals Altes, Frits, *Zeven politieke levens. Herinneringen in dossiers* (Amsterdam 2017).
- Mellink, Bram, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', *BGMN – Low Countries Historical Review* 126 (2011) 2, p. 31-53.
- Merriënboer, Johan van, 'Appèl voor een christelijk geïnspireerde volkspartij. De getuigenis van Piet Steenkamp van 8 juni 1968', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 13 (2011), p. 113-120.
- Pegtel, Alies, *Haya van Someren-Downer. Liberaal activiste* (Amsterdam 2015).
- Pegtel, Alies, *Neelie. Brave meisjes schrijven zelden geschiedenis* (Amsterdam 2014).
- Roethof, Hein, *Dwars over het binnenhof. Herinneringen van een liberale socialist* (Utrecht 1990).
- Rooy, Piet de, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen 1987).
- Schie, Patrick van, *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995).
- Schie, Patrick van en Voerman, Gerrit (red.), *Zestig jaar VVD* (Meppel 2008).
- Swart, Marco, 'De revolutie', in: Balemans, Eric, e.a., *Honderd jaar Liberale partijvorming. Themanummer L.E.F.*, (Utrecht 1985).
- Tijn, Joop van, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn* (Amsterdam 1970).
- Verheijen, Mark, *Harm van Riel. Een rechtse provo* (Amsterdam 2016).
- Vermeulen, André, *De liberale opmars. 65 jaar VVD in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2013).

- Voerman, Gerrit, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers* (Groningen 1992).
- Voerman, Gerrit e.a. (red.), *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme* (Amsterdam 1991).
- Vonhoff, Henk, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud* (Alphen aan den Rijn 1969).
- Vonhoff, Henk, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme* (Baarn 1965).
- Vonhoff, Henk, *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging* (Den Haag 1998).
- Vonhoff, Henk e.a., *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen* (Houten 1998).
- Werf, Hans van der, *Hans Wiegel: profiel van een politicus* (Baarn 1973).
- Wiegel, Hans, *Een partijtje libre* (Den Haag/ Rotterdam 1968).
- Zanen, Jan van, *Haya. Vrouw voor vrijheid en democratie* (Utrecht 1994).